

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय श्री-प्रकाश
सं. क्र. ८२५

REFBK-0029805

REFBK-0029805

राज नं ८७१५५/सिद्धि

सिद्धि
 भू-प्रवा
 ८२५
 २९०५
 १२/१९८५

यात्रा कैलास-मानसची

प्रवास 'ॐ नमः शिवाय'चा

REFBK-0029805

REFBK-0029805

विश्वमोहिनी पुस्तक १२१

यात्रा कैलास-मानसची प्रवास 'ॐ नमः शिवाय'चा

प्रदीप हजिरनीस

आता अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थकलाकामिनी ।
ते शारदा विश्वमोहिनी । नमस्कारिलि मियां ॥

प्रकाशक :

आ. अ. अंतरकर,
फ्लॅट क्र. ४, भारद्वाज अपार्टमेंट्स,
पौड रस्ता, पुणे ४११ ०२९.

© डॉ. शीला हजिरनीस

प्रथम आवृत्ती :

२० डिसेंबर १९९८

मूल्य : ६० रुपये

वेष्टण : मनोहर जोग

रेखाटने : शांताराम राऊत

मुद्रक :

वैभव बर्वे,
श्री. वेदविद्या मुद्रणालय प्रा. लि.
४१, बुधवार पेठ, पुणे ४११ ००२.

संगणककृत अक्षररचना :

न्यू वे टाईपसेटर्स,
डी १०२, सुनीता अपार्टमेंट ,
१४१७/१८ कसबा पेठ,
पुणे ४११ ०११.

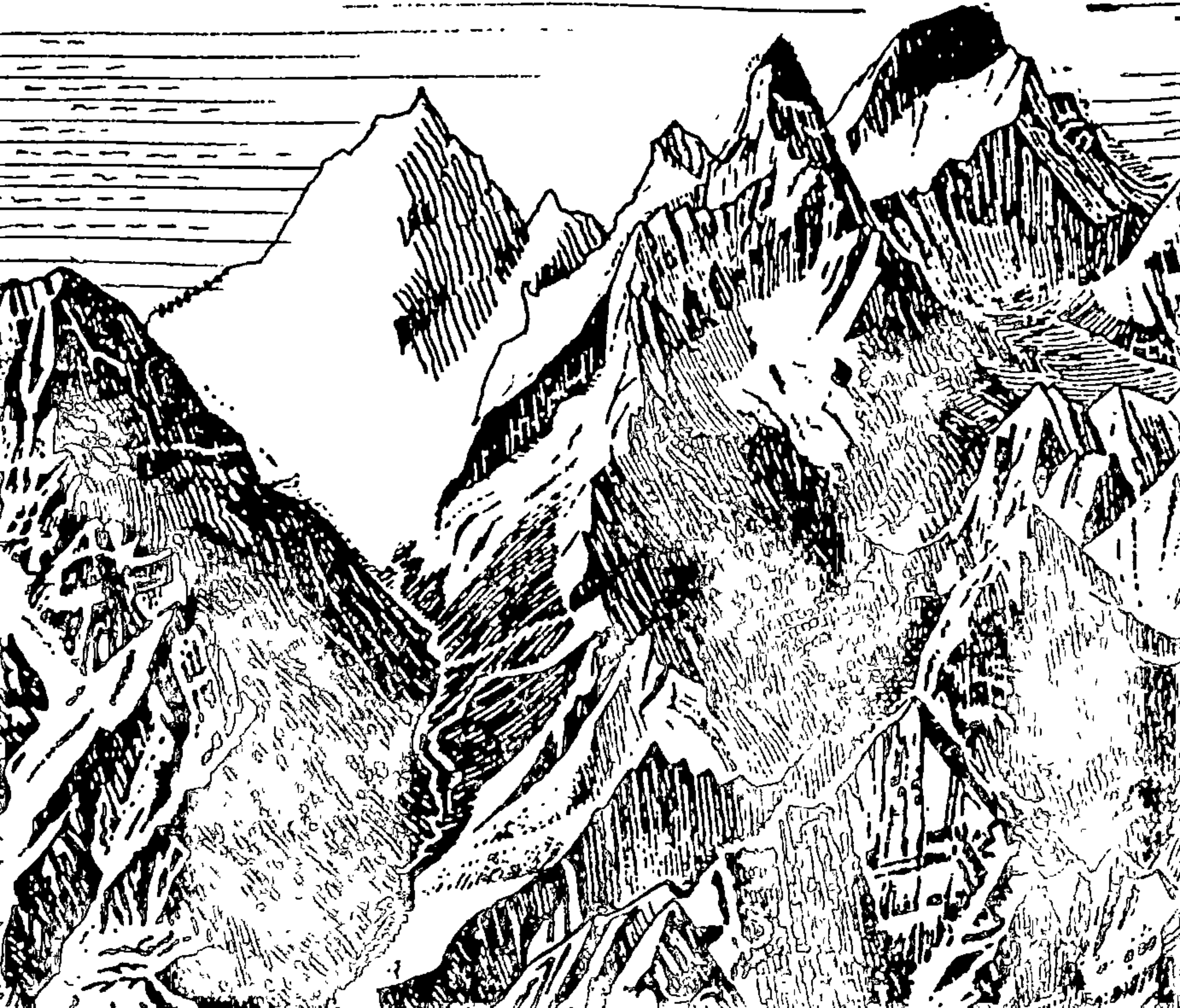
प्रमुख विक्रेते :

रसिक साहित्य,
अप्पा बळवंत चौक, पुणे ४११ ००२

ती. आईच्या
पवित्र स्मृतीस ...

दोन शब्द

श्री. प्रदीप हजिरनीस यांनी लिहिलेलं कैलास आणि मानस-सरोवराचं प्रवास वर्णन वाचलं. सुरुवात केल्यापासून ते संपेपर्यंत हातातून खाली ठेवत नाही, इतकं ते वाचनीय आहे. आधी आपली या यात्रेसाठी निवड होईल की नाही याची आशंका... टप्प्याटप्प्यावर परत वैद्यकीय चाचण्यांमधून पुढे जायला मिळेल की नाही याची भीतीअसे व्यावहारिक तपशील तर

आलेले आहेतच; पण निसर्गातल्या रौद्र स्वरूपाविषयीचे वाचताना खिळवून टाकणारे अनुभव यात आलेले आहेत. याक या प्राण्यावर बसून केलेल्या प्रवासाचं वर्णन खूप बोलकं आहे.

या प्रवासवर्णनाचं वैशिष्ट्य म्हणजे लेखक बाहेरची दृश्यं लिहित असताना त्यावर उमटणाऱ्या मनातल्या प्रतिक्रियाही मोकळेपणानं नोंदवत

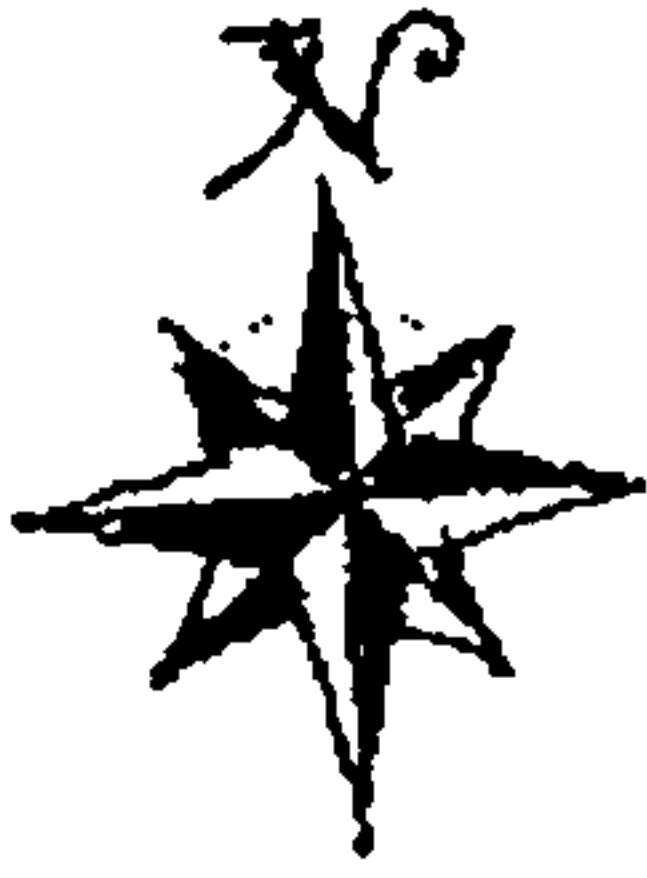

राहतो. हे त्यामुळं स्थळवर्णनापेक्षा खूप पुढं हे लेखन गेलं आहे. 'ॐ नमः शिवाय' या मंत्राचा खूप खुबीदार, गमतीदार आणि अर्थपूर्ण उपयोग लेखकानं केलेला आहे. तो त्यानं अनुभवला आहे. सुरुवातीला इतरांबरोबर हा मंत्र सक्तीनं तो म्हणतो; प्रतिकूल हवामानात, धोक्याच्या वाटेनं प्रवास करताना तो भीतीनं हा मंत्र म्हणतो; तर पुढं निसर्गाचा आपण भाग असल्याचा विशाल अनुभव घेतल्यावर तो मंत्रही गळून पडतो. तो आता कुठल्या धर्माचा, देशाचा न राहता आपलं स्वत्व निसर्गाच्या भव्य स्वरूपात पूर्ण विसर्जित करून खूप खूप मोठा होतो. हा सर्व 'प्रवास' आपण त्याच्याबरोबर करू शकतो, इतकं हे लेखन प्रत्ययकारी आहे.

परतीच्या दिल्ली ते मुंबई प्रवासात दिल्लीच्या राजकारणाच्या बातम्या कळतात. परत माणसांची दुनिया लागते. तिच्यातला व्यर्थपणाही जाणवतो. पण लेखक एक विशाल अनुभव घेऊन आलेला असल्यानं त्याही वास्तवाचा स्वीकार करतो.

प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्यांच्यामध्ये 'टूरिस्ट'ना उपयोगी पडेल असा मजकूर खुबीनं दिलेला असतो, तसं या लेखकानं चुकूनही केलेलं नाही. बरोबरच्या लोकांचं वर्णन अगदी जरूरीपुरतंच केल्यानं कंटाळवाणेपणा आला नाही. उलट थोड्या वर्णनातही त्या व्यक्तिरेखा पुरेशा वर येतात; पण लेखन त्यात गुरफटत नाही. हे वर्णन केवळ 'अनुभव' सांगणं या एकाच हेतूनं लिहिल्यानं, अतिशय मोकळेपणानं अंतर्मन उघडं केल्यानं वाचकाला त्याचा पुरेपूर प्रत्यय मिळतो.

— अनिल अवचट

चीन

कैलास

सतलुज नदी

दकार

मानसरोवर

तिब्बत

राक्षसलिंग

लिपु-चास

नंदादेवी

ताकब्लाकोट

कावापानी

भारत

गोर्खागड

महापा

सिररका

नेपाल

पंगू

कैलास-मानस परिक्रमेचा नकाशा

आभार :

सर्वश्री सुरेश मथुरे, आनंद अंतरकर, मनोहर जोग,
शाताराम राऊत, डॉ. सुभाष काळे,
दिलीप पुरुषोत्तम त्रिने, डॉ. अनिल अवचट
आणि या पुस्तकाच्या निर्मितीतील सर्व संबंधित.

**“ Instead of being enfeebled by age,
the elder is empowered by it. ”**

यात्रा कैलास-मानसची

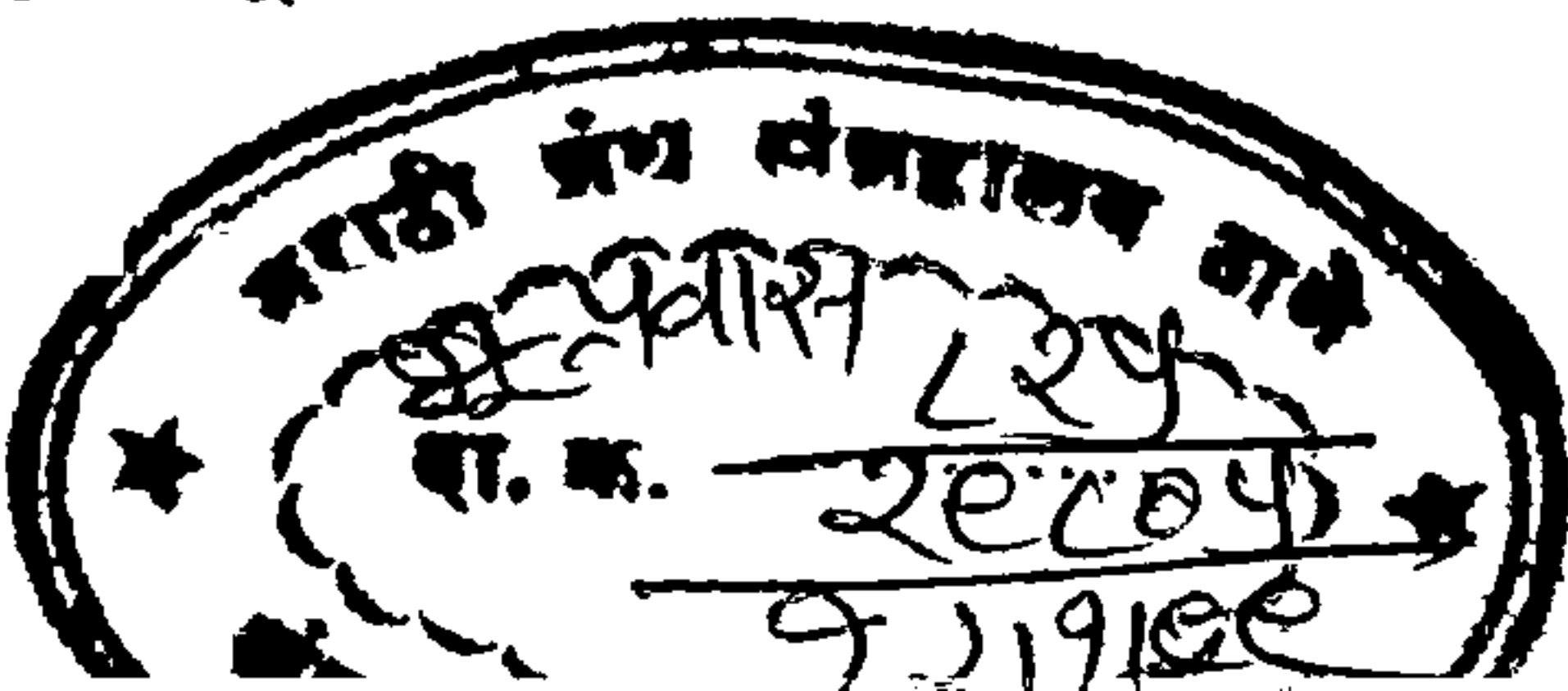
निश्चय आणि निवड

वर्तमानपत्रांतल्या जाहिराती वाचणं हा माझा छंद आहे. भारतसरकारच्या परराष्ट्र-खात्याची कैलास-मानस-यात्रेविषयीची जाहिरात अशीच माझ्या वाचनात आली. माझ्या वडिलांना फिरण्याची दांडगी होस. त्यांनी अमरनाथ यात्रा केली होती. युरोप, अमेरिका व रशिया पण ते फिरून आले होते, आणि नुकतेच ते चारधाम-यात्राही करून आले होते. दोन्ही ठिकाणचं चालणं त्यांना सहज जमलं होतं. तेव्हा त्यांना कैलास-मानस-यात्राही जमू शकेल असं मला वाटलं, म्हणून मी त्यांना ती जाहिरात दाखवत म्हणालो, “अण्णा, तुम्ही जा की कैलास-मानस-यात्रेला.”

त्यांनी अर्ज केला. त्यांना जाण्याची संधी मिळाली. ऑगस्ट १९८८ मध्ये ते कैलास-मानस यात्रेला गेले.

परत आले तेव्हा ते चांगलेच कृश नि वाळलेले दिसत होते. थोडेसे थकलेलेही दिसत होते. अमरनाथ किंवा चारधाम-यात्रेपेक्षा ही यात्रा जास्त खडतर असावी, असा निष्कर्ष मी काढला. वयाच्या सहासष्टाव्या वर्षी थोडा थकवा जाणवणारच. त्यातून नुकतीच माझी आई स्वर्गवासी झाली होती. त्यामुळं या यात्रेत मनानंही त्यांना तेवढीशी साथ दिली नसावी असंही वाटलं.

यात्रेहून परत आल्यावर ते सहयात्रींकडे कैलास-मानसचे स्लाइड-शोज बघायला जात. बघून आल्यावर त्या स्लाइड-शोजची खूप स्तुती करत. ती स्तुती ऐकून, मीही एखादा स्लाइड-शो बघायला येईन असं मी त्यांना म्हटलं.

ठाण्यातच रहाणाऱ्या सोमणांच्या घरी ते आम्हा सर्वांना घेऊन गेले, सोमणांचा स्लाइड-शो बघायला.

खरं तर मी सहज म्हणूनच गेलो होतो. सोमणांच्या घरी पोचलो, तर सोमणांच्या पत्नीनं सांगितलं की इतका वेळ ते आमची वाट बघत होते; पण आता एवढ्यातच 'रुद्र' म्हणायला बसले आहेत. कैलास-मानसचा स्लाइड-शो बघायला सहज म्हणून गेलो, आणि पूर्वी कधीही ऐकलं नव्हतं असं काहीतरी ऐकावं लागलं. सोमण 'रुद्र' म्हणतात? 'रुद्रावतार' एवढा शब्दच काय तो मी आजवर ऐकला होता. सोमणांचा 'रुद्र' आटपण्यात जो काही वेळ गेला, तेव्हा उगीचच खोळंबून राहिल्यासारखं वाटलं.

सोमणांचा 'रुद्र' म्हणून झाला आणि एकदाचा त्यांचा स्लाइड-शो सुरू झाला. काही वेळानं तो संपला. मी भानावर आलो, त्याच क्षणी निर्णय घेऊन टाकला : आपणही जाऊन येऊ एकदा कैलास-मानसला !

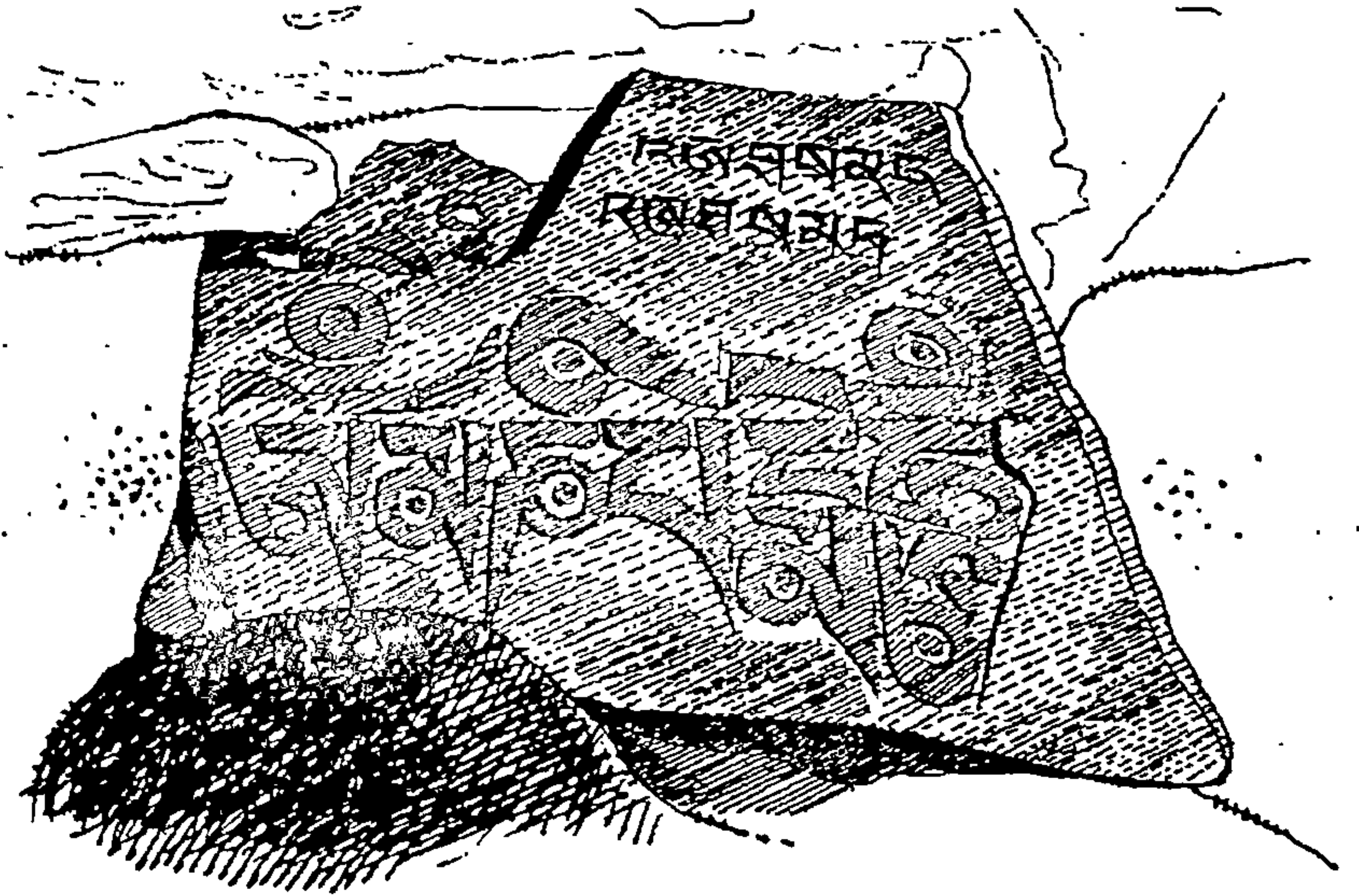
कधी तरी कैलास-मानसला जायचं एवढंच ठरवलं होतं. 'हा आता निघालो' अशी काही परिस्थिती नव्हती. नेहमीच्या दिनक्रमात जाहिराती वाचणं चालू होतं. जानेवारी १९८९ मध्ये पुन्हा कैलास-मानसची जाहिरात दिसली. वडिलांना म्हटलं, "देतो अर्ज टाकून." अर्ज लिहून पोस्टाच्या पेटीत टाकायला फारसे कष्ट पडणार नव्हते. पण या वर्षीच्या जाहिरातीत अर्जासोबत जोडायचं 'मेडिकल फिटनेस'चं सर्टिफिकेट मुंबईच्या सरकारी हॉस्पिटलमधूनच घ्यावं आणि नंतर अर्ज पाठवावा असं म्हटलं होतं. गतवर्षापर्यंत जिल्हा-आरोग्याधिकाऱ्याच्या (सिव्हिल सर्जन) ऑफिसचं प्रमाणपत्र पुरत होतं. पोस्टाची पेटी घराजवळच होती. पण या फिटनेस सर्टिफिकेटासाठी मुंबईपर्यंत कोण जाणार, या विचारानं अर्ज करण्याचा विचार सोडून दिला.

जाहिरात आणि कैलास-मानस विस्मरणात गेलं होतं, तोच काही दिवसांनी ठाण्याच्याच लिमयेसरांचा फोन आला. त्यांनी फोन माझ्या हॉस्पिटलमध्ये केला होता. लिमयेसर ठाण्यातील एक हौशी ट्रेकर व फोटोग्राफर. त्यांचा मुलगा माझ्याबरोबरचा. कधी तरी त्यांच्याजवळ ह्या यात्रेसंबंधी मी बोललो असेन. मी कामाच्या गडबडीत होतो. उद्या मेडिकलसाठी मुंबईच्या 'जे. जे. हॉस्पिटल'मध्ये येणार का असं ते फोनवर विचारू लागले. थोडा वेळ

मला ते काय बोलताहेत हेच समजलं नाही. जेव्हा लक्षात आलं तेव्हा कैलास-मानस एवढ्या जवळ आलय याची जाणीव झाली. फोन ठेवला आणि मनात आलं, 'जायचंच असेल तर उद्यापासून कामाला लाग !'

लिमयेसरांच्या त्या फोननं मला चालना दिली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी 'जे. जे. हॉस्पिटल' मध्ये पोचलो. खरं तर त्याच दिवसापासून यात्रेला सुरुवात झाली, असं म्हणता येईल. यात्रेला जाऊ इच्छिणाऱ्यांची हॉस्पिटलमध्ये ही झुंबड! प्रत्येकाला आपलं काम लवकर उरकून घेण्याची घाई. स्वाभाविकच त्यामुळं गर्दीत रेटारेटी. इथंच मला प्रथम जाणीव झाली, की इतरही माणसं आपल्याबरोबर असणार आहेत, आणि तीही व्यक्ती तितक्या प्रकृती या नियमानुसार!

या नियमाची इथंच पहिली प्रचिती आली. एका व्यक्तीकडे ब्लड-कलेक्शनसाठी डिस्पोझेबल नीडल नव्हती. तशी ती आणावी असा काही

ॐ मणिपद्मे हं

हॉस्पिटल-स्टाफचा आग्रह नव्हता. परंतु हॉस्पिटलमध्ये वापरात असलेल्या सुया आपल्या अंगाला लागू नयेत यासाठी बहुतेकांनी स्वतः डिस्पोझेबल नीडल्स आणल्या होत्या. स्वतः नीडल न आणणाऱ्या या गृहस्थांचं रक्त घ्यायला जेव्हा हॉस्पिटलचा टेक्निशियन हॉस्पिटलची सुई वापरून त्याच्या जवळ पोचला, तेव्हा हा गृहस्थ एकदम गडबडीनं उठला आणि आधीच्या लोकांनी आणलेल्या व वापरून झाल्यावर कचऱ्याच्या डब्यात टाकलेल्या सुयांपैकी एक सुई घेऊन आला. त्याच सुईनं त्याचं रक्त घ्यावं असा आग्रह करू लागला. कचऱ्याच्या पेटीतून उचलून आणलेली सुई वापरणं चुकीचं आहे हे त्या गृहस्थाला कसं पटवावं हेच टेक्निशियनला कळेना.

पुढं हा गृहस्थ नेमका माझ्या बॅचमध्ये आला. पण दुर्दैवानं ब्लडप्रेसर वाढल्यानं त्याला परत जावं लागलं.

अखेर एकदाचं मेडिकल फिटनेसचं सर्टीफिकेट मिळालं. ते जोडून मी अर्ज पाठवून दिला. अर्ज पाठवलाच आहे, तर सिलेक्शनसाठी ओळखीचा काही उपयोग होईल का, आणि होत असेल तर त्याही दिशेनं प्रयत्न करावा का, असं वाटून त्यासाठीही तजवीज केली.

इथपर्यंत सर्व ठीक झालं; पण खरोखर आता आपलं सिलेक्शन झालं तर काय करायचं असा प्रश्न एकीकडे मनात यायला लागला.

असा प्रश्न मनात यायचं कारणही तसंच विशेष होतं. मार्च १९८९ मध्ये मी अर्ज पाठवला, त्या आधी तीन महिन्यांपूर्वीच अशी एक घटना घडली होती की त्यामुळं आम्ही सर्वच मित्र मनातून घाबरून गेलो होतो.

आमच्या मित्रपरिवारापैकी एकाला हार्ट-अॅटॅक आला होता. डिसेंबर १९८८ मध्ये त्याचं बायपासचं ऑपरेशनही करावं लागलं होतं. हा माझा मित्र आणि मी शाळेत जायला सुरुवात करण्याच्याही अगोदरपासूनचे मित्र होतो. आम्ही समवयस्क होतो. वयाप्रमाणंच वजन, उंची आणि सवयी सारख्याच ! त्याला हार्ट-अॅटॅक आल्यावर मी मनातून चांगलाच हबकलो होतो.

या पार्श्वभूमीवर माझं खरोखरच सिलेक्शन झालं तर काय, हा प्रश्न मधूनमधून माझी मनःशांती बिघडवत होता. सिलेक्शन झालं तर विकतचं श्राद्ध अस म्हणायची वेळ यायची! कधी नव्हे ते मी माझ्या मित्राला पुण्यवान समजू

लागलो. मुंबईतच हार्ट-अॅटॅक आल्यामुळं त्याला वैद्यकीय मदत लगेच मिळाली. आणि मी तर निघालो होतो हिमालयात ! कैलास-मानस यात्रेसाठी अर्ज करण्याची मला ही दुर्बुद्धी का व्हावी? माणूस स्वतःच्याच पायानं मृत्यूकडे चालत जात असावा, अशी माझी धारणा होऊ लागली. माझ्या मित्राच्या हार्ट-अॅटॅकनंतर एक जिना चढायचा तरी मी तो सावकाश चढत असे आणि आता थेट कैलास-मानसला जाताना कसं निभावणार?

पण नंतर माझा मित्र बाहेर पडू लागला. बायपासनंतरचा व्यायाम म्हणून फिरू लागला. त्याला बरं वाटू लागलं. चालायची सवय व्हावी म्हणून मीही रोज तीन-चार किलोमीटर चालायला सुरुवात केली. हळूहळू माझ्या मित्राचं चालणं वाढत गेलं. त्याला आत्मविश्वास वाटू लागला, अन त्याच्याबरोबर मलाही !

त्यानंतर मे महिन्यात आम्ही सर्व कुटुंबीय काश्मीरला गेलो. आधीचे दोन महिने मी रोज तीन-चार किलोमीटर चालत होतोच. पण काश्मीरला मुद्दामच कुठंही घोड्यावर बसलो नाही. सतत चाललो. श्रीनगरची शंकराचार्य हिल एका दमात चढून गेलो.

आता आत्मविश्वास वाढला होता. आणि काय आश्चर्य! ज्या दिवशी काश्मीरहून घरी परतलो, त्याच दिवशी कैलास-मानसयात्रेला सिलेक्शनची तार मिळाली. घरी पोचल्यापासून अगदी काही तासांच्या अवधीतच ! माझा उत्साह आणखीनच वाढला.

मे महिन्याच्या अखेरीस काश्मीरहून परतलो, आणि जुलैमध्ये कैलास-मानस-यात्रेसाठी म्हणून दिल्लीला पोचलो. दिल्लीतला मूड वेगळाच होता. यात्रेला निघण्यापूर्वीचं दिल्लीतील आठ दिवसाचं वास्तव्य केवळ व्हिसा, फॉरेन एक्स्चेंज या गोष्टींसाठीच आहे. तो केवळ उपचाराचा भाग आहे, एरवी दिल्लीत चैनच करायची.

पण प्रत्यक्षात झालं उलटंच ! मुंबईत मेडिकलला जेवढं टेन्शन आलं नव्हतं, एवढं दिल्लीत आलं. कारण संशयानं भरलेलं वातावरण. यात्रेला ज्यांना जाऊ द्यायचं नाही, त्यांना मेडिकलमध्ये नापास करतात. कोणी जायचं हे वशिल्यावर अवलंबून असतं, असा माझा एक ग्रह होऊन बसला होता. ज्याचे

हात जास्त वर पोचलेले आहेत तो जाणार, आणि त्यापायी कदाचित आपला बळी जाणार, असं वाटू लागलं. एकूण दिल्ली म्हणजे सगळीकडे राजकारण, अशी माझी पक्की समजूत होऊन बसली होती.

रोज सकाळी उठायचं, कधी रक्त घेण्यात येणार असल्यानं अनवशापोटी, तर कधी युरिन आणि स्टूलच्या बाटल्या मुठीत धरून त्या 'राममनोहर लोहिया हॉस्पिटल' मध्ये पोचायचं. या 'राममनोहर लोहिया हॉस्पिटल' संबंधीही माझा पूर्वग्रह! वृत्तपत्रांतील बातम्या वाचून मला नेहेमी वाटायचं, की काँग्रेसेतर पक्षातील नेते आजारी झाले की त्यांना 'राममनोहर लोहिया हॉस्पिटल' मध्ये ठेवतात, आणि बहुतेक वेळा ते तिथून सरळ कैलासवासी होतात!

खरं तर मी काही कोण नेता नव्हतो आणि त्या हॉस्पिटल मध्ये अॅडमिटही झालेलो नव्हतो. पण एकूण वातावरणाचा आणि हॉस्पिटलच्या कार्यक्षमतेविषयी असलेल्या पूर्वग्रहाचा परिणाम असा झाला की, आपण एखादी महत्त्वाची परीक्षा देत आहोत व त्यात उत्तीर्ण होणं आपल्याशी संबंधित असलेल्या गोष्टींवर अवलंबून नसून इतरच अनाकलनीय गोष्टींवर अवलंबून आहे, असं वाटू लागलं. गंमत म्हणजे 'राममनोहर लोहिया' रुग्णालयातील वैद्यकीय तपासणीचा निष्कर्ष यात्रींना तिथं कळत नाही. सर्व अहवाल परराष्ट्र खात्याकडे पाठवले जातात.

पहिल्या दिवसासारखीच सर्व यात्रींची साउथ ब्लॉकच्या एका मीटिंगरूममध्ये भव्य टेबलाभोवती मीटिंग जमली व तिथं निवडीचा निकाल जाहीर झाला.

प्रत्येक तुकडीत तीसपस्तीस यात्री असतात. पण पन्नाससाठ मंडळींना दिल्लीला निवडीसाठी येण्याच्या तारा पाठविल्या जातात. त्यातील चाळीसपन्नास दिल्लीत दाखल होतात. त्यामुळं पाचदहा मंडळींची गळती करणं आवश्यकच ठरतं. सर्वच गळती शारीरिक अक्षमतेवर होत असेल असं वाटत नाही. पण सर्वांना हेच कारण सांगितलं जातं. डॉक्टरांकडे बोट दाखवलं जातं. आणि डॉक्टरमंडळी हात वरती करून मोकळी होतात. परराष्ट्र खात्यातील हीच मुत्सद्देगिरी असते.

मी या परीक्षेत पास झालो आणि सुटकेचा निःश्वास टाकला. पण दुर्दैवानं

मला त्यातील निर्भेळ आनंद मात्र उपभोगता आला नाही. ज्यांच्यामुळं माझ्या यात्रेची सुरुवात झाली, ते लिमयेसर अन्फिट ठरवले गेले होते. विशेषतः परराष्ट्र-मंत्रालयातील कान्फरन्स-रूममधून त्यांना ज्या प्रकारे उठून जायला सांगण्यात आलं, त्यामुळं त्यांच्या दुःखावर डागण्या बसल्या. मेडिकलचा रिझल्ट हॉस्पिटलमध्ये डॉक्टरनं सांगणे जास्त संयुक्तिक वाटलं असतं. मिनिस्ट्री ऑफ एक्स्टर्नल अफेअर्सच्या फॉरेन सर्विसच्या माणसानं 'माझ्याशी वाद घालू नका, मी काही डॉक्टर नाही' वगैरे म्हणत अन्फिट ठरलेल्या माणसाला बाहेर हाकलून देण्यात डिप्लोमसीच वाटली.

साउथब्लॉकच्या भव्य इमारतीत सर्वजण जमा झाले. चुपचाप बसून राहिले. त्यांना समारंभानं, शिस्तीत भव्य जिन्यावरून, रुंद कॉरिडॉरमधून नेण्यात आलं. कॉरिडॉरच्या बाजूच्या ऑफिसिसच्या बंद खोल्या सरकारी कारभाराचं दडपण मनावर आणत होत्या. कुठल्या देशाबद्दल काय खलबतं आत चालत होती, कोण जाणे !

एका कॉन्फरन्स रूममध्ये शिरलो. भिंतीला, पॉलिश केलेलं चकचकीत लाकडी तावदान वूडन पॅनेलिंग) नक्षीदार छत, त्याला टांगलेली झुंबरं, जमिनीवर गालिचा, आणि संपूर्ण खोली भरून टाकणारं एक भव्य टेबल. टेबलाभोवती पन्नासजण सहज बसलो. प्रत्येकापुढं माइक, ग्लास, फाइली आणि नावाची पाटी नव्हती, एवढाच फरक.

सर्वजण बसले. सर्वांचं स्वागत झालं. मुख्य खुर्चीवरून 'चायना सेल'चे (चिनी सरकारविषयक कारभार पाहणारे) सचिव उठले, आणि गंभीरपणे फिट-अन्फिटचा निकाल वाचून दाखवू लागले. निवड न झालेल्यांना खोलीबाहेर जाण्याची विनंतीवजा आज्ञा झाली. ते सर्वजण बिचारे खुर्चीच्या हातांवर तळवे टेकवून उभे राहिले. खुर्च्या मागे सारून खालच्या मानेनं खोलीबाहेर पडले. कोणीही प्रश्न विचारल्यास, 'डॉक्टरांनी यादी पाठविली आहे, आम्ही काहीच केलेलं नाही. करू शकत नाही'. असं मुत्सद्दी उत्तर आलं.

निवडीसंबंधीचा एवढा समारंभ का केला जातो कोण जाणे ! बाहेरच यादी लावली असती तर परराष्ट्र खात्याचा डेकोरम, प्रोटोकॉल यातलं काही राहिलं नसतं काय ? हसत हसत 'नाही' सांगायचं. हस्तांदोलन करत लाथ मारायची.

हाच तर मुत्सद्दी कावा.

लिमयेसर अनूफिट ठरले. त्यामुळं दिल्लीतील माझे पुढील दिवस आपण त्यांच्या दुःखातील वाटेकरी आहोत असं वाटून घेण्यातच गेले. लिमयेसरांचं स्वतःचं वागणं मात्र याच्या अगदी विरुद्ध होतं. ठाण्याला तयारी करताना जेवढ्या उत्साहानं त्यांनी मला मदत केली होती, तेवढ्याच उत्साहानं वडीलकीच्या नात्यानं त्यांनी मला दिल्लीतही मदत केली. मार्गदर्शन केलं. यात्रेला निघण्याच्या आदल्या दिवशी त्यांनी दिल्लीमध्ये पुन्हा माझं सामान बांधून दिलं. दिवसभर ते माझ्या हॉटेलमध्ये थांबले होते. संध्याकाळी सात-साडेसातला त्यांनी माझा निरोप घेतला तेव्हा मला फारच गहिवरून आलं. काहीसं निराधार झाल्यासारखंही वाटलं.

लिमयेसर निरोप घेऊन गेले, आणि रात्रीच्या नऊ वाजण्याची वाट बघत मी हॉटेलसमोरील लॉनवर बसून राहिलो.

धाकधूक

नऊनंतर घरी फोन केला. फोन लगेचच उचलला गेला. माझी पत्नी शीला माझ्या फोनची वाटच बघत होती. फोन शीलानं उचलला; पण लगेचच मुलांनी तो तिच्याकडून घेतला. त्यांच्याशी बोललो आणि पुन्हा शीला फोनवर आली. 'तयारी झाली का' वगैरे विचारू लागली. मीही तिकडे सर्व कसे काय आहेत असं एकीकडे विचारत दुसऱ्या हातानं फोनमध्ये नाणी टाकत राहिलो. तेवढ्यात शीला एकदम ओक्साबोकशी रडू लागली. 'रडतेस कशाला, एवढं टेन्शन घेऊ नकोस' वगैरे मी सांगू लागलो. पण अखेर मलाही गलबलून आलं. या प्रकारात नाणी केव्हा संपली, कळलंच नाही. फोन डिसकनेक्ट झाला.

कैलास-मानस-यात्रा पूर्ण करून मी जेव्हा घरी परतलो, तेव्हा शीलाच्या या एकदम वाढलेल्या टेन्शनचा मला उलगाडा झाला. यात्रेला निघण्याच्या आदल्या दिवशी मी फोन केला होता, आणि दुसऱ्या दिवशी मी दिल्ली सोडणार होतो. ज्या दिवशी मी फोन केला होता, त्याच दिवशी आमच्या ठाण्याचा डॉ. रमेश प्रधान हार्टफेल होऊन अकस्मातपणे मृत्यू पावला होता. हा प्रधान

माझ्याहून थोड्याच वर्षांनी मोठा! मला टेन्शन येऊ नये म्हणून शीलानं त्याची फोनवर वाच्यता केली नाही. पण भरल्या संसारातून अकस्मातपणे डॉ. रमेश प्रधानचं कैलासवासी होणं आणि भरल्या संसारातून उठून माझं कैलासाला निघणं याचं दूरान्वयानंही संबंध नाही, हे शीलाला आपल्या मनाला निदान त्या दिवशी तरी पटवून देणं शक्य झालं नाही.

फोन करायला अशोकपथवरील 'सेंट्रल टेलिग्राफ ऑफिसमध्ये गेलो होतो. फोन करून 'अशोक यात्रीनिवास' या माझ्या हॉटेलमध्ये परत आलो. मस्तपैकी आकंठ मद्यपान केलं. सामान लावून झालं होतं. हॉटेलला रात्री दोन वाजताचा मॉर्निंग अलार्म देण्याची सूचना ठेवली होती. साहजिकच झोपेतून उठवलं जाणार होतं. समजा त्या अलार्मला माझ्या झोपेनं मद्यपान केल्यामुळं दाद दिली नाही, तरी 'अशोकयात्री'तच उतरलेले माझे इतर पाच-सहा सहभागी मला उठवतील, ते मला सोडून जाणार नाहीत, याची मला खात्री होती. बरं, दुसऱ्या दिवशी संबंध दिवस बसनेच प्रवास करायचा होता आणि कोणत्याही वाहनातून प्रवास करताना झोप काढून घेण्याची कला मला चांगलीच अवगत होती. तेव्हा मद्यपानात कुठं कुचराई करण्याचं काहीच कारण नव्हतं. मद्य जसजसं डोक्यात भिजू लागलं तसतसं आणखी असंही वाटू लागलं की, कदाचित आपलं हे शेवटचं मद्यसेवन ठरण्याची शक्यता आहे. अशा रीतीनं वेगवेगळ्या कारणांसाठी वेगवेगळे पेग घेत मद्याला मान दिला आणि झोपी गेलो.

ठरल्याप्रमाणं मॉर्निंग अलार्म आल्यावर रात्री दोन वाजता उठलो. हॉटेलमधील इतर सहयात्रींची तयारी झाल्यावर पहाटे तीन वाजता 'चंद्रलोक' इमारतीशी जाऊन पोचलो. तिथंच बस येणार होती. ठरल्या वेळेपेक्षा जरा उशीरानंच बस आली. पस्तीस माणसांचं सामान बसच्या टपावर चढवण्यात आणखी वेळ गेला. शेवटी सकाळी पाच वाजता बस हालली. पाच वाजताच निघायचं होतं, तर दोन वाजल्यापासून उठण्याची उठाठेव कशाला करायला लावली, म्हणून मनातल्या मनात मी चरफडत होतो. एवढ्यात 'कुमाँव निगम'च्या गाइडनं 'ॐ नमः शिवाय'चा गजर सुरू केला. वातावरणनिर्मिती चांगली झाली. पण थोड्या वेळानं सर्वांनीच त्याच्या पाठोपाठ 'ॐ नमः शिवाय' म्हणावं हे त्यानं सांगितल्यावर मात्र मी जाम वैतागलो. बरं नुसतं

‘म्हणा’ सांगून तो थांबला नाही, तर प्रत्येकाकडे बघत हातवारे करत ‘और जोर से... और जोरसे’ असं सांगत राहिला. बस सुटल्यावर झोपायला मिळेल अशी माझी अपेक्षा होती. पण झोप तर मिळाली नाहीच, वर हे ‘ॐ नमः शिवाय’ म्हणायची सक्ती!

आधीच्या रात्री केलेलं मद्यपान आणि अपुरी झोप. त्यामुळं डोकं जड झालं होतं. माणसाला साधी झोपसुद्धा मनाप्रमाणं मिळू नये हा अन्यायच होता. खरोखरच हे ‘ॐ नमः शिवाय’ म्हणणं म्हणजे सक्ती केल्यासारखं वाटू लागलं. जे भाविक असतील त्यांनी मनातल्या मनात हजार वेळा म्हणावं, पण ज्यांना इच्छा नाही त्यांच्यावर ही सक्ती का असं सारखं वाटत राहिलं.

पण थोड्याच वेळात यात्री म्हणून बरोबर आलेल्या एका स्वामीनंच मला या तापातून सोडवलं. त्या स्वामीनं ‘रुद्र’ म्हणायला सुरुवात केली. या ‘रुद्रा’ला काहीतरी अर्थ असतो हे स्लाइड-शो बघायला सोमणांच्या घरी गेलो होतो तेव्हा कळलं होतं. स्वामींचं ‘रुद्र’ म्हणणं म्हणजे संस्कृत शब्दांचे एका लयीत स्पष्ट उच्चार, एवढंच मला कळलं. पण तेही थोडाच वेळ. स्वामींच्या ‘रुद्रा’चा माझ्यावर अंगाईगीतासारखा परिणाम झाला आणि मी गाढ झोपी गेलो.

जाग आली तेव्हां बस एका पुलावरून जात होती. खाली गंगेचं पात्र दिसलं. गंगामैय्या आयुष्यात मी प्रथमच पहात होतो. गंगा म्हणजे पावित्र्य, ही लहानपणापासून मनात रुजलेली भावना मनात उचंबळून आली. ‘ॐ नमः शिवाय’चा प्रकार त्रासदायकच होता. ‘रुद्रा’नंही केवळ झोप काढायला मदत केली होती. गंगा पाहिल्यावर मात्र मी भावनाविवश झालो. कुठल्या तरी वेगळ्या प्रदेशात आपण प्रवेश करत आहोत असं वाटलं.

जी गंगा आयुष्यात आज मी प्रथमच पहात होतो, ती गंगा आधीही एकदा मी पार केली होती पण तेव्हा ती पाहिली नव्हती. तेव्हा प्रवास रात्रीच्या वेळी केला होता.

ओळखीचे आल्मोडा

लहानपणी, त्याच्या बाराव्या वर्षी एका सुट्टीत मी आल्मोड्याला गेलो होतो, तेव्हा गंगा पार केली होती. माझ्या वडिलांचे मिलिटरीतील एक मित्र तेव्हा आल्मोड्याला होते. जवळजवळ महिनाभर मी तेव्हा आल्मोड्याला राहिलो होतो. त्याच आल्मोड्याला दुपारच्या चहासाठी म्हणून बस थांबली. वयाच्या बाराव्या वर्षी पाहिलेला तो परिसर ओळखता आला, याचा आनंद मोठा होता. मी चहापान करण्याचं टाळलं. सर्व ग्रुपला सोडून एकट्यानंच सटकून दुसरीकडे जाणं आणि तेही यात्रेच्या पहिल्याच दिवशी, म्हणजे काहीसा शिस्तभंगच होणार होता. पण रहावलं नाही. रस्त्याला लागूनच असलेला डोंगर चढू लागलो. हळूहळू रस्ते आणि रस्त्यांना जोडणाऱ्या पायवाटांची ओळख पटू लागली. ओळख पटल्यावर आणखी भराभर डोंगर चढू लागलो.

डोंगराच्या अगदी वर असलेला ब्रिटिश अमदानीत बांधलेला तो जुना बंगला दिसला, आणि मला काय वाटलं ते सांगता येत नाही.

याच बंगल्यात वयाच्या बाराव्या वर्षी महिनाभर मी मजेत राहिलो होतो. मी मराठी माध्यमाच्या शाळेत शिकणारा. आर्मी ऑफिसर्स आणि त्यांच्या बायका यांच्यासमोर रीतसर कोचात बसून, 'येस अंकल, नो आँटी' एवढ्या इंग्रजीच्या भांडवलावर त्यांच्याशी संभाषण करताना माझी जी त्रेधातिरपीट उडायची, ते सारं आठवलं. 'गुड इव्हनिंग' आणि 'गुड नाइट' ह्यांतील फरक मी इथं शिकलो. इथंच मी पहिल्यांदा कॅमेरा हाताळला होता. छऱ्यांची का होईना, पण पहिल्यांदा बंदूक हाताळली होती. बंदुकीनं पक्षी मारले होते, आणि मारलेल्या पक्ष्यांना शोधायच्या निमित्तानं मनसोक्तपणे जंगलात भटकलो होतो. इंग्रजी संभाषण, कॅमेरा, बंदूक, एवढंच काय – पण फुटबॉलही मी पहिल्यांदा इथंच खेळलो होतो. फुटबॉलची आठवण झाल्यावर थोडं पुढं जाऊन फुटबॉलचं ते मैदानही पाहिलं.

मग एकाएकी भानावर आलो. केवळ शिस्तभंगाची कार्यवाही होईल या भयानं नाही, तर पहिलाच दिवस असल्यानं कुणाच्या लक्षात आलं नाही तर मला न घेताच बस निघून जायची, या विचारानं मी पटकन कॅमेरा काढला

आणि पटापट बंगल्याचे फोटो घेतले.

इथपर्यंत आल्याचं खरोखर सार्थक झाल्यासारखं वाटलं. इतक्या वर्षांनंतरही तो बंगला होता तसाच होता. पण एकाएकी मन विषण्णतेनं ग्रासलं गेलं. आज केवळ बंगल्याचा फोटो घेत होतो. तेव्हा फोटो घेत असे तेव्हा समोर मित्रही असत. आज ते नाहीत. नुसतेच नाहीत, तर त्यातील एक या जगातच नाही. वडिलांच्या ज्या मित्राकडे मी इथं सुट्टी घालवण्यासाठी आलो होतो, त्यांना चार मुलगे होते. त्यांपैकी एकजण सहा महिन्यांपूर्वीच मरण पावला होता. वयानं माझ्या अगदी बरोबरीचा! डिसेंबर १९८८ मध्ये लहानपणापासूनच्या मित्राचं बायपास ऑपरेशन झालं, तेव्हा झालेली मृत्यूची जाणीव आज परत तीव्रतेनं झाली. आल्मोड्याचा बसचा तो हॉल्ट मला कुठल्या कुठ घेऊन गेला होता.

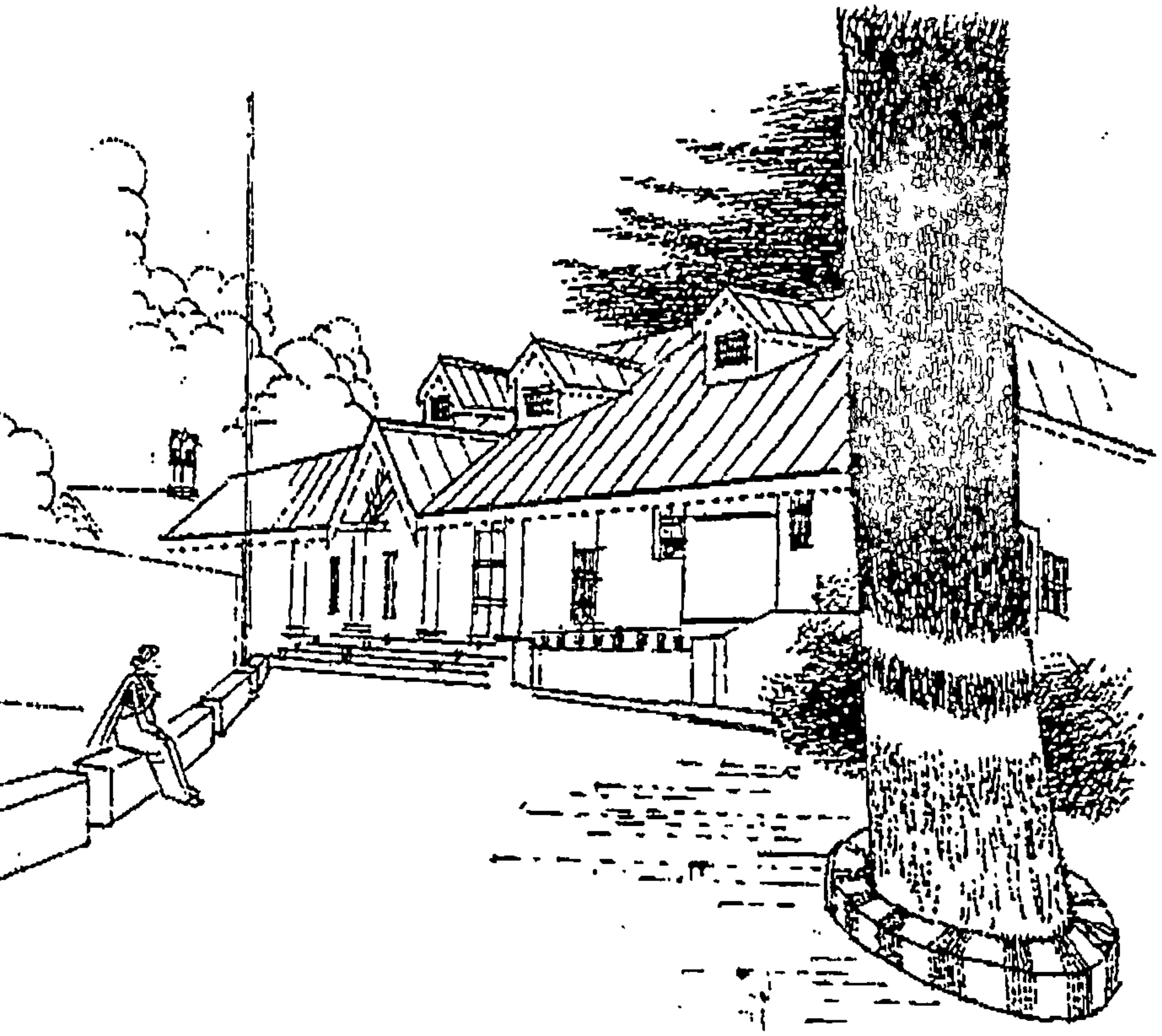
बसमध्ये जाऊन बसलो. बस सुरू झाली. भूतकाळ आणि वर्तमान यांच्यांत आलटून पालटून फिरत प्रवास सुरू केला. कधी झोपेत, तर कधी जागेपणी.

झोप जसजशा पुरी होत गेली, तसतसे डोळे जास्त वेळ उघडे राहू लागले. डोळे उघडले की निसर्ग लगेच त्यांचा ताबा घेई. हिरवेगार डोंगर. डोंगराच्या उतारावर कधी पायऱ्यापायऱ्यांची शेतं, तर कधी वृक्षराजी. कडे असतील, तिथं पांढरे-शुभ्र धबधबे. खोल दरीत स्वच्छ नदी. खैराच्या डिंकाचा आणि काताचा जळका वास. बसच्या घरघराटात पक्ष्यांचे आलाप मात्र ऐकू येत नव्हते. तोचतोपणा वाटू नये म्हणून की काय, मधूनमधून ढग. केवळ डोळ्यांना आनंद मिळावा आणि इतर शरीरावर अन्याय व्हावा हे निसर्गाला न पटणारं, म्हणून मधूनच धुक्यातून जाताना संबंध शरीराला जाणवणारा सुखद गारवा!

रस्ता सतत डोंगरावरून नागमोडी वळणांचा. एका बाजूला उंच डोंगर, दुसऱ्या बाजूला खोल दरी. हिमालयातली 'कुमाँव व्हॅली' आम्ही पार करीत होतो. हळूहळू उंच पर्वतराजी दिसू लागली. कौसानी जवळ येऊ लागलं, तशी बर्फाच्छादित शिखरं दिसू लागली. बसमध्ये माझ्या शेजारी बसलेला राव त्या शिखरांकडे बोट दाखवत मला म्हणाला, "देखो, हमें उधर जाना हैं।"

उत्स्फूर्तपणे मी बोलून गेलो, "हम होंगे कामयाब एक दिन."

हे गाणं आज सकाळी दिल्लीला बसमध्ये बसण्याअगोदर आम्ही सामूहिक रीत्या म्हटलं होतं. त्यानंतरही रोज सकाळी निघण्याअगोदर हे गाणं आम्ही

आल्मोड्याचा बंगला

म्हणत असू. त्यानंतर राष्ट्रगीतही सामूहिक रीत्या व्हायचं. काही दिवसानंतर त्यांत 'मृत्युंजय मंत्रा'ची भर पडली.

'हम होंगे कामयाब' असं मी उत्स्फूर्तपणे रावला म्हणून तर गेलो, पण हे कसं काय साध्य करायचं याचाच विचार करीत दुसऱ्या दिवशीचा बसचा प्रवास केला. दिल्लीपासून बसनें दोन दिवस प्रवास करायचा होता. आजचा दुसरा दिवस. आज बसचा प्रवास संपणार होता आणि उद्यापासून चालणं सुरू होणार होतं. पहिल्या दिवशीचा अर्धा प्रवास सरळ सपाट मैदानी प्रदेशातून झाला. बरीच ओळखीच्या नावांची गावं लागली आणि थोडा इतिहासही आठवला.

नंतर हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या शिवालिक डोंगररांगांतून, तर दुसऱ्या दिवशी खऱ्या हिमालयाच्या पर्वतराजीतून मार्गक्रमण झालं. पहिल्या दिवशी ३५० किलोमीटर प्रवास झाला, तर दुसऱ्या दिवशी फक्त १५० किलोमीटर. घोडामैदान जवळ आलं होतं. घोडा घ्यायचा नाही, पायी चालायचं, असा निश्चय करून मी आलो होतो. चालण्याच्या पहिल्याच दिवशी म्हणजे उद्याच ती प्रसिद्ध दमछाक करणारी 'थानेदार की चढाई' चढून जायची होती.

माझ्यापरी मी आडाखे बांधून माझं मनोधैर्य वाढवण्याचा प्रयत्न करू लागलो. तीन-चार दिवस चाललं की सवय होते म्हणे. 'तीन-चार' अशी व्हेग फिगर नको, 'तीनच दिवस' म्हणू या. आणि दोन दिवस चाललं की तिसऱ्या दिवशी आत्मविश्वास वाढेलच की ! मग पहिल्या दोनच दिवसांचा विचार करू या. पहिल्या दोन दिवसांपैकी दुसऱ्या दिवशीचं चालणं त्या मानानं कमी त्रासाचं आहे म्हणे. मनाशी असे आडाखे बांधत पहिल्या दिवसाच्याच चालण्यावर आलो, आणि पहिल्या दिवसाची ती 'थानेदार की चढाई' अशी काही अंगावर यायला लागली, की विचारायची सोय नाही. अजून ती प्रत्यक्षात बघायची होती. पण जे ऐकलं होतं ते 'प्रत्यक्ष बघा म्हणजे समजेल' या वर्गवारीतलं !

पण मग मनाची समजूत काढली. आपण परीक्षा द्यायची, पास करायचं की नाही हे परीक्षकाचं काम !

परीक्षेची तयारी करावी, उद्यावर परीक्षा यावी, आणि परीक्षार्थीनं अचानक आजारी पडावं, यासारखं दुर्दैव ते कोणतं ?

पण तसंच घडलं. माझ्या बाबतीत नाही, पण बरोबरच्या इतर चार सहयात्रींच्या बाबतीत.

धार्चुला

बसचा प्रवास संपला. संध्याकाळी धार्चुला नावाच्या गावी येऊन पोचलो. हे हिमालयातील त्या भागातील वाहनरस्त्यावरचं अखेरचं ठिकाण. नेपाळ व भारत ह्या सरहद्दीवर. नदी पलीकडचं अर्धं गाव नेपाळमध्ये. ही कालीनदी म्हणजे भारत-नेपाळची सरहद्द. हिच्याच सान्निध्यात आम्ही तिच्या उगमापर्यंत चालत

काली नदीवरील लाकडी पूल

जाणार आहोत. आन्तरराष्ट्रीय सीमा, पण अटकाव अजिबात नाही. झुलत्या पुलाच्या दोन्ही बाजूंना दोन्ही देशांचे रक्षक. पण पुलावरून मुक्त संचार आणि मुक्त खरेदी. पण तसं खरेदीला विशेष काहीच नव्हतं.

थोड्याच वेळात वैद्यकीय तपासणीसाठी बोलावण्यात आलं. त्या वेळच्या वैद्यकीय तपासणीत चार व्यक्तींचं ब्लडप्रेसर वाढल्याचं डॉक्टरांच्या लक्षात आलं. त्या चौघांना यात्रेला जाण्याची परवानगी नाही. असं सांगण्यात आलं. त्या व्यक्तीत एकच माणूस साठीचा, इतर तिघे चाळिशीच्या खालचे. एकजण तर फक्त अठ्ठावीस वर्षांचा.

एका दाम्पत्यातील पुरुष नापास, तर स्त्री पास. ती एकटी धीरानं पुढं आली. नवऱ्याला परत जावं लागलं. तर दुसऱ्या जोडप्यातील बायको अक्षम ठरली, म्हणून दोघांही परत गेली. वयाचा आणि ब्लड प्रेशर वाढण्याचा काहीही संबंध नव्हता. केवळ समुद्रसपाटीपासून उंचीवर आल्यानं शरीराची ती प्रतिक्रिया होती. बरं, फिटनेससंबंधी इथला डॉक्टर ठरवेल तेच खरं. शहरातल्यासारखं दुसऱ्या डॉक्टरचं सेकंड ओपिनिअन घेणं वगैरे भानगडच नाही. इथल्या डॉक्टरनं सांगितलं 'अन्फिट', की अन्फिट. लगेच परत फिरायचं आणि ही टांगती तलवार रोजचीच. कारण भारत-तिबेट-सरहद्दीपर्यंत रोजच वैद्यकीय तपासणी असायची.

ज्या 'थानेदार की चढाई'चा विचार दिवसभर मनात घोळत होता, तो बाजूला राहिला, आणि रात्री झोपताना या भलत्याच गोष्टीचं टेन्शन येऊ लागलं. ही 'कैलास-मानस यात्रा म्हणजे काय प्रकार आहे हेच कळेनासं झालं.

अनिश्चितता हे या यात्रेचं प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. त्याचं हे प्रथम दर्शन होतं. आणि ही अनिश्चितता सबंध यात्रेभर आपल्याबरोबर असते.

धार्चुला-थानेदार की चढाई-पंगू

दुसऱ्या दिवशी उठलो. चालायला पोषक असा पेहराव करून तयार झालो. हंटर शूज, नेहेमीच्या पॅटवर आणखी एक प्लास्टिकची पॅट, विंडचीटर, डोक्यावर टोपी, बेल्ट पाउच, पाठीवर हॅवर्सॅक, त्यात कॅमेरा, स्वेटर, पाण्याची

बाटली आणि थोडं खाणं. चपला, चष्मा आणि पेन या माझ्या ओळखीच्या वस्तूपैकी काहीच अंगावर नव्हतं. आरशात बघितलं असतं, तर माझा मीच स्वतःला ओळखू शकलो नसतो!

चालायला सुरुवात करताना, चालायला उपयुक्त म्हणून प्रत्येकाच्या हातात एक काठी देण्यात आली. ही काठी हातात घेताना तर मला वाटलं की मारूनमुटकून हे लोक आम्हाला सैनिक बनवताहेत आणि सरळ लढाईला पाठवताहेत.

पण मग 'होंगे कामयाब' आणि राष्ट्रगीत सामूहिकरीत्या म्हणून झालं, आणि जरा बरं वाटलं. चालायला सुरुवात केल्याबरोबर प्रथम उतार लागला. मोठ्या उत्साहानं तो उतरलो आणि काली नदीवरच्या लाकडी पुलावरून चालू लागलो. लाकडी पुलावरून चालताना बुटांचे आणि काठ्या टेकण्याचे आवाज येत होते. मार्चिंग करत चालल्यासारखं वाटू लागलं. त्या आवाजामुळं डांबरानं रंगवलेल्या त्या लाकडी पुलावरून जाताना, हॅवरसॅक सकट असलेल्या पेहरावातल्या मला मी शूर असल्यासारखं वाटलं आणि काय सांगावं ? 'थानेदार की चढाई'वर मीच नाही, तर आम्ही सर्वांनीच अशी काही मस्त चढाई केली, की वर पोचल्यावर एकदम अजिंक्य जेत्याप्रमाणं वाटायला लागलं. ही चढाई आपण चढणारच होतो, त्यात विशेष काय ?

'थानेदार की चढाई' संबंधी जे काही ऐकलं होतं. ते मात्र खरं असल्याचं लक्षात आलं. सतत पन्नास-साठ डिग्रीचा चढ. तोसुद्धा थोडाथोडका नाही, तर पाच किलोमीटरचा. पाच किलोमीटरमध्ये साडेतीन हजार फूट चढून जायचं. एकाही ठिकाणी निव्वळ पाच मीटर लांबीचाही सपाटीचा भाग नाही. असं असताना आम्ही एवढे शूरवीर कसे झालो ? याला कारण आमची जबर इच्छाशक्ती. तिथं आम्ही कमी पडलो नाही. आणि दुसरं म्हणजे निसर्गाचं सहकार्य ! 'थानेदार की चढाई'च्या भागात ऊन असेल तर चटका लागेल इतकं कडक असतं. चढताना अंगावरून घामाच्या धारा निथळतात, तहानतहान होते, आणि चांगलीच दमछाक होते. पाऊस असेल तर पावसामुळं चालणं जिकिरीचं होतं. 'थानेदार की चढाई' आम्ही चढून गेलो, तेव्हा वातावरण ढगाळ आणि कुंद होतं. मधूनच झिमझिम पडणारा पाऊस सुखद गारवा आणत

होता. त्यामुळं चढाई असली तरी त्या मानानं त्रास जाणवला नाही.

थानेदारची चढण संपल्याबरोबर एक चट्टी लागली. चट्टी कसली हॉटेलच. शीतपेयं, बिस्किटं, बसायला बाक वगैरे असलेली. खऱ्या चट्टीवर असलं काही नसतं. नुसते मातीचे ओटे. तिथं लाकडाच्या फळ्यांवर वा घोंगड्यांवर चुलीच्या उबेला बसायचं. तिथंच यजमानीण चहा नि स्वयंपाक करत असते. घोड्यांचं नि घोडेवाल्यांचं हे विश्रान्तीचं व गप्पांचं ठिकाण. घोड्यांना भिजवलेले चणे, तर घोडेवाल्याला तेच चणे पण फोडणी दिलेले. मसालेदार.

कैलास-मानस रस्त्यावर हे एवढंच हॉटेल म्हणा की चट्टी म्हणा असं. पुढं संपूर्ण रस्त्यावर मुक्कामाच्या ठिकाणाव्यतिरिक्त मधेअधे कुठंही काहीही नाही.

चढाई टाळून, नदीला वळसा घालून पंगूपर्यंत वाहनरस्ता बनत होता. पण नदीवरचा छोटा पूल तयार नव्हता. त्यामुळंच हा 'थानेदारच्या चढाई'चा शूरपणा दाखवण्याची संधी आम्हाला मिळाली.

'थानेदार की चढाई'चढून आल्यावर आम्ही 'पंगू' या कॅम्पच्या ठिकाणी पोहोचलो. चालण्याच्या प्रवासातला हा पहिलाच कॅम्प. एरवी गोडाउन म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या पत्र्याच्या शेडमध्ये आमचा मुक्काम होता. डोंगराच्या वरच्या अंगाला बाजूनं तरट बांधलेला चराचा संडास होता. बंदिस्त बाथरूम नव्हतीच. मुक्कामाला पोचल्याबरोबर लगेच अंधोळ करायची नसते. चालण्याच्या श्रमांनी गरम झालेलं शरीर थंड झाल्यावरच अंधोळ करायची, तीसुद्धा गार पाण्याची करणं इष्ट.

रहाण्याची व्यवस्था अशी गैरसोईची असली, तरी 'कुमाँव निगम'च्या कर्मचाऱ्यांची वर्तणूक अतिशय आतिथ्यशील होती. कॅम्प डोंगरमाथ्यावर होता. आजूबाजूलाही हिरवेगार डोंगर होते. कॅम्पवरून खाली छोटसं पंगू गाव दिसत होतं. जणू काही आपण उंचावरील किल्ल्यावर ताबा मिळवला आहे आणि या आजूबाजूच्या परिसरावर आपली हुकुमत चालते आहे, असं वाटण्यासारखी सारी परिस्थिती. याच मूडमध्ये झोपण्याची वेळ झाली, तेव्हा माझ्या झोपण्याच्या जागी मी गेलो.

माझ्या स्लीपिंग बॅगवर एक कॅमेरा ठेवलेला दिसला. तो कोणाचा आहे हे आजूबाजूच्या सहयात्रींना विचारू लागलो. कोणीतरी बोटानं निर्देश केला. त्या

दिशेनं भी बघू लागलो. पलीकडेच स्वतःच्या स्लीपिंग बॅगमध्ये मस्तपैकी पहुडलेला एक यात्री मला दिसला. माझ्याकडेच तो बघत होता. पण माझ्या प्रश्नाकडे तो दुर्लक्ष करीत होता. हे माझ्या लक्षात आल्यावर मी त्याच्याकडे प्रश्नार्थक पण अधिक रोखून बघितलं. माझ्या नजरेतला बदल त्याला जाणवला असावा. मोठ्या गुर्मीतच त्यानं मला 'इट्स माय कॅमेरा' असं प्रत्येक शब्दावर जोर देत सांगितलं. लगेचच मीही त्याला तेवढ्याच गुर्मीत 'सो व्हॉट' म्हटलं. आधी कॅमेरा उचलण्यासाठी कोणतेही कष्ट घ्यायची तयारी नसलेला, किंबहुना कोणत्याही प्रकारची विनंतीही करायला राजी नसलेला तो माणूस माझं 'सो-व्हॉट' ऐकल्यावर आपल्या स्लीपिंग बॅगमधून बाहेर आला, आणि त्यानं कॅमेरा उचलला.

हा प्रसंग तसा क्षुल्लक, पण यात्रींनी एकमेकांशी अशा प्रकारे वागण्याचा तो शेवटचा प्रसंग ठरला, म्हणून त्याचं महत्त्व. नंतरच्या संबंध प्रवासात कोणीही यात्री जाणीवपूर्वक आपल्या सहयात्रींशी अशा प्रकारे तुच्छतेनं वागला नाही. सगळ्यांमधील हा बदल प्रत्येकात असलेल्या माणुसकीच्या अंशामुळे झाला, की पुढं जाताजाता निसर्गाची जी वेगवेगळी रूपं दिसली, त्याच्या परिणामानं झाला, हे सांगणं कठीण. कारणं काहीही असली तरी 'एकमेकांबद्दल तुच्छता' ही भावना कमी झाली की जगणं केवळ सुसह्यच होतं असं नाही, तर अधिक अर्थपूर्ण होतं, हा अनुभव या यात्रेत अनेक वेळा येत गेला.

पंगू-नारायणाश्रम - सिरखा

चालण्याचा दुसरा दिवस उजाडला. पंगूहून निघालो. पुढचा मुक्काम होता सिरखा नावाच्या ठिकाणी. सिरख्याला जाताजाता नारायणाश्रमाला भेट द्यायची होती. आदल्या दिवशीच्या चालण्यानं आता थोडा आत्मविश्वास वाढला होता. पंगूच्या कॅंपवरून निघाल्यावर सुरुवातीला उतारच होता. त्यामुळं सकाळच्या प्रसन्न वातावरणात हिरव्यागार डोंगरातून चालायला मजा वाटत होती. उतार संपला, आणि समोर एक मोठा डोंगर दिसला. पण साधारणतः दीड तासात तोही चढून गेलो. त्यानंतरही चढ होता, पण हलकासाच.

नारायणाश्रमाचा मनोरा आणि त्यावरील चकाकता कळस लांबूनच

खुणावत होता. भव्य पटांगण, सुंदर बगीचा. त्या आकर्षक वास्तूनं सर्व थकवा घालवला, मन प्रसन्न केलं. तिथल्या स्वागतानं आणि आदरातिथ्यानं मन भारावून गेलं.

पश्चिम-भारतातील मुंबई व गुजरातकडील अनेक भक्त इथपर्यंत येऊन राहून जातात.

नारायणाश्रम

नारायणाश्रमात येऊन पोचलो. आश्रमाची इमारत आकर्षक होती. दगडी इमारत, चांदीच्या रंगाचं उतरतं छप्पर आणि चारही बाजूंना सुंदर बगीचा. वेगवेगळ्या रंगांची, वेगवेगळ्या जातींची सुंदरसुंदर फुलं. कॅमेरे पटापट 'क्लिक' होऊ लागले. आश्रम आतूनही छान होता. कोरीव काम केलेले दरवाजे, खिडक्या, लाकडी छत. दिव्यांची झुंबरं, धुपाचा वास, देवाच्या रेखीव मूर्ती. एक वस्तुसंग्रहालय आणि लायब्ररीही. रमणीय परिसरात असलेला तो आश्रम शांत जीवन व्यतीत करण्यासाठी अगदी परिपूर्ण वाटला.

थोड्या वेळानं आश्रमात चहा झाला. आश्रमातल्या स्वामीचं कैलास-मानस यात्रेविषयी माहिती देणारं छोटंसं भाषण झालं. त्यानंतर प्रश्नोत्तरं झाली, आणि आम्ही निघालो.

आश्रम सोडताना मात्र मनाला एक चुटपुट लागून राहिली. बावीस-चोवीस वर्षांची एक तरुणी तिथं ब्रह्मचारी म्हणून रहात होती. तिच्या चेहेऱ्यावर शांत भाव होते. पण तरीही मनात कुठंतरी वाटलं की, मौजमजा करण्याच्या या वयात एवढं गंभीर होऊन तिनं इथं का रहावं ? खरं तर ती एम्.एस्सी. झालेली होती. बाह्य जगातील मजेशी तिचा संबंध आलाच असणार. पण तरीही तिनं हा मार्ग का निवडावा ? मन विषण्ण झालं. एकदा असंही वाटून गेलं की, वयाचा आणि विरक्तीचा काहीही संबंध नसावा.

माझ्या मनात हे विचार येत होते, एवढ्यात बरोबरच्या दोन सहयात्रींची चर्चा कानावर पडली. ही जोडी होती पंचविशीतली. त्या मुलीनं अशा प्रकारे तिथं रहाणं त्यांना अजिबात पटलं नव्हतं. हा प्रकार त्यांना अन्यायकारक वाटत

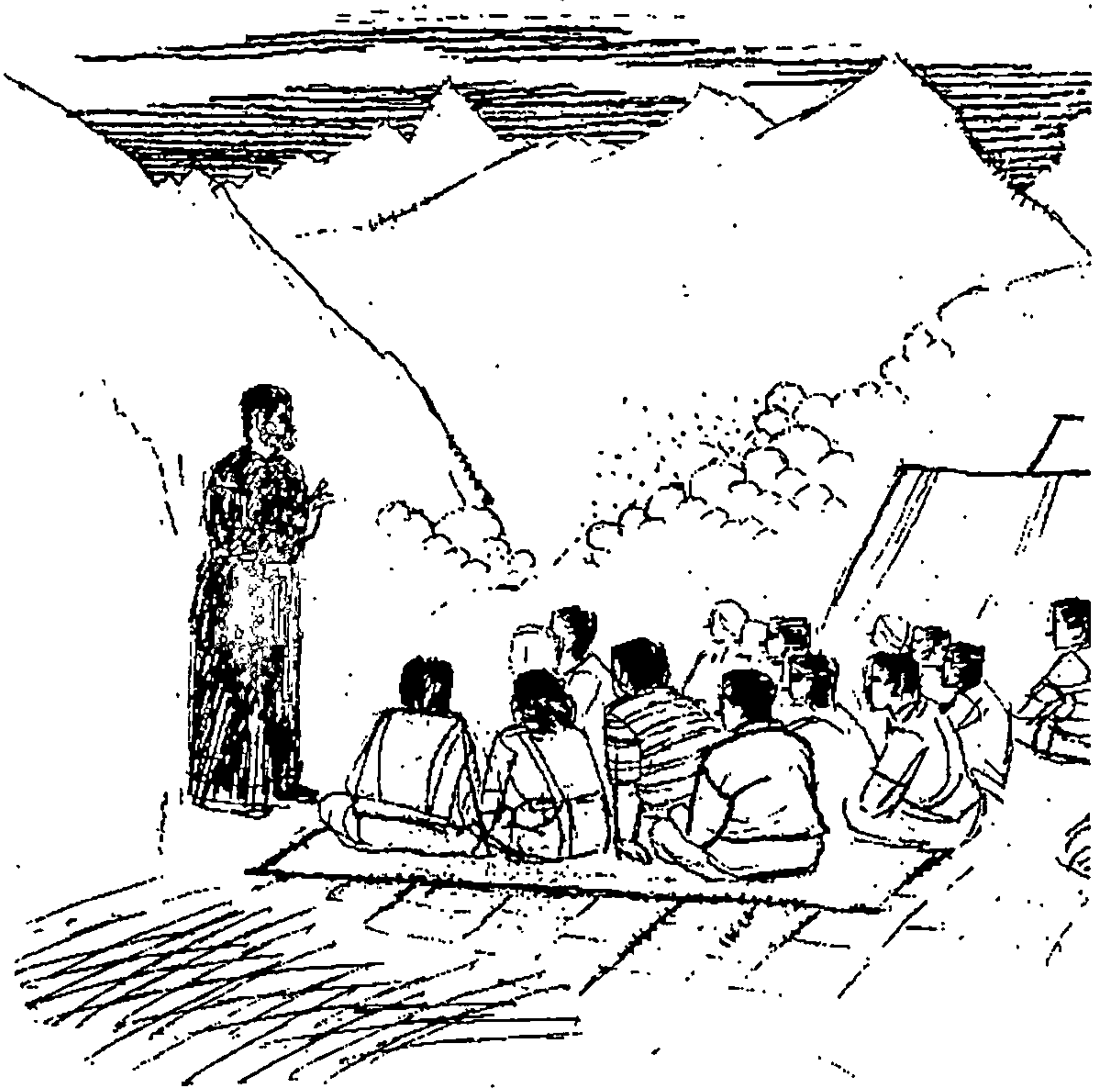
होता. त्यांच्यातील नैसर्गिक ऊर्मी त्यांना गप्प बसवू देत नव्हती. परतीच्या प्रवासात काहीही करून त्या मुलीची भेट घेणारच अशा जाहीर शपथाही त्यांनी घेतल्या.

माझ्या मनातील विषण्णतेचं सावट पार दूर झालं. मी पंचविशीतला नव्हतो. त्यामुळं त्या तिथून मुलीची सुटका करण्याचं मला सुचलं नाही. आणि अनासक्ती, विरक्ती हा वैयक्तिक मामला आहे हे स्वतःला पटवून देणं मला शक्य नव्हतं. तशी माझी मानसिक अवस्थाही नव्हती. माझ्या वयाचा ना धड तारुण्याशी संबंध, ना धड विरक्तीशी. मी चाळिशी जवळ आलेला. माझा वकूब माझ्या ध्यानात आला. ही यात्रा मी एक ट्रेक म्हणून करतोय, की तीर्थयात्रा म्हणून करतोय, अशा संभ्रमात चालतचालत मी सिरख्याला येऊन पोचलो.

आतापर्यंतच्या दिल्लीपासूनच्या प्रवासात कोण कुठं झोपणार हे काही प्रमाणात निश्चित झालं होतं. साठे, कुडाळकर व पाडळकर यांच्याच आजूबाजूला मी झोपत असे. सिरख्याला छोट्याछोट्या तंबूत रहायची व्यवस्था होती. ते तिघे माझ्या आधी सिरख्याला येऊन पोचले होते व त्यांनी त्यांच्या तंबूत माझी जागा राखून ठेवली होती. पुढंही प्रत्येक ठिकाणी ते माझ्या आधी पोचत व माझी जागा राखून ठेवत आणि मी पोचल्याबरोबर “या डॉक्टर, इकडे या” म्हणून माझं स्वागत करीत असत.

सिरख्यालाही या माझ्या नव्या मित्रांनी त्यांच्या शेजारी माझी जागा राखून ठेवली होती. तंबू लहान होते, त्यामुळं एका तंबूत माणसं कमी होती. खरं तर फारसं दमल्यासारखं वाटत नव्हतं. पण बाहेर रिपरिप पाऊस पडत असल्यामुळं तंबूतच बसावं लागत होतं. एरवी गप्पा तरी मारल्या असत्या. पण माझ्याबरोबर रहाणारे हे साठे, कुडाळकर आणि पाडळकर पन्नाशीच्या पुढचे. त्यांतील एकजण ‘अथर्वशीर्ष’ म्हणत बसायचा, दुसरा कोणतं तरी स्तोत्र काढून वाचायचा, आणि तिसरा आणखी कसलं स्तोत्र पुटपुटायचा. अशा अवस्थेत काय गप्पा करणार ? सिरख्याच्या तंबूत हीच परिस्थिती होती. मग मीही शांतपणे पडून राहिलो.

सिरख्याला एका नवीन उपक्रमाला सुरुवात झाली. कैलासाला पोचल्यावर

‘मृत्युंजय मंत्रा’ची शिकवण

पूजा करताना प्रत्येकानं किमान ‘मृत्युंजय मंत्र’ म्हणावा असं नारायणाश्रमातल्या स्वामींनी सुचवलं होतं. आमच्या बरोबर असलेल्या ओंकारानंदस्वामीनं आमच्याकडून ‘मृत्युंजय मंत्र’ पाठ करून घेण्याची जबाबदारी घेतली.

सिरख्याला ओंकारानंदस्वामीनं संध्याकाळी ‘मृत्युंजय मंत्र’ म्हणून दाखवला. आम्ही त्या मंत्राचा अर्थ काय ते त्याला विचारू लागलो. ओंकारानंद स्वामीला इंग्रजीत अर्थ सांगणं जमणार नव्हतं. त्यामुळं प्रभाकरन या आमच्या सहयात्रीला स्वामीनं तमिळमध्ये अर्थ सांगितला. प्रभाकरन त्याचं इंग्रजीत भाषांतर केलं. प्रभाकरननं सांगितलेला अर्थ फारसा कुणाला कळला

नाही. म्हणून मग जोग नावाच्या दुसऱ्या सहयात्रीनी इंग्रजीत पुन्हा अर्थ सांगितला. जोगांनी केलेला अनुवाद अप्रतिम होता. तो सर्वांचीच उत्स्फूर्तपणे दाद मिळवून गेला.

हे जोग म्हणजे बहुढंगी व्यक्ती होती. यात्रा किंवा प्रवास करताना, किंबहुना चार लोकांत वावरताना तुम्ही घेतलेल्या शिक्षणापेक्षा इतर अनेक गुण व पैलू तुमच्या व्यक्तिमत्त्वात असणं किती आवश्यक हे जोगांबरोबर राहिल्यावर प्रकर्षानं जाणवलं. जोगही पन्नाशीतले होते, पण उदंड उत्साही. वृत्तीनं भटके. त्यामुळं पुष्कळ फिरलेले, अनुभवातून शिकलेले. स्मरणशक्ती चांगली, आणि एखादी गोष्ट सांगण्याची कलाही अवगत. खरोखरच त्यांचं व्यक्तिमत्त्व आकर्षक वाटलं. त्यांचा स्वभावही असा की, आपली दखल घेतली जावी याची अजाणता का होईना, पण ते दक्षता घेत असत.

हळूहळू आम्हा यात्रींची एकमेकांशी ओळख वाढू लागली होती.

सिरख्याचाही कॅंप डोंगरावर होता. आजूबाजूला हिरवेगार डोंगर आणि डोंगराच्या उतारावर पायऱ्यापायऱ्यांची शेती. एकच डोंगर त्याला अपवाद होता. दोन डोंगरांच्या मधून लांबवर तो दिसत होता. त्या डोंगरावर मात्र जंगल असल्याचं लांबूनही कळत होतं. उंचीला हा डोंगर इतर डोंगरांचा मोठा भाऊ शोभेल असा होता. नुसताच मोठा भाऊ नाही, तर वयात बरंच अंतर असलेल्या दोन भावांतील मोठा भाऊ !

गडगडणारा डोंगरमाथा

दुसऱ्या दिवशी सकाळी सिरख्याहून निघालो, तेव्हा तो डोंगर पार करून जायचं आहे असं आम्हाला सांगण्यात आलं. तास-दीड तास चालल्यावर मधल्या दोन डोंगरांना वळसा घालून आम्ही त्यांच्या त्या मोठ्या भावाच्या पायाशी येऊन पोचलो. डोंगर चढायला सुरुवात केली. दाट जंगल असल्यामुळं काळोखी होती. थोडंफार चढून गेल्यावर पोर्टरला 'थानेदार की चढाई' हीच या यात्रेतील कठीण चढण ना, असं मी विचारलं. असं विचारण्यामागं हेतू हा की, त्यानं 'हो' म्हटलं की माझा आत्मविश्वास वाढणार होता. कारण 'थानेदार की चढाई' मी चढून आलो होतो. पण माझ्या या प्रश्नाचं पोर्टरकडून वेगळंच उत्तर

मिळालं. “जी हाँ, चढाई उसके उतनी नहीं है, लेकिन उंचाई में ये जादा है।”

वा, फारच छान! इथं चढाई वेगळी आणि उंचाई वेगळी.

येणाऱ्याजाणाऱ्या पोर्टरला केव्हाही ‘अभी कितना चढाई बाकी हैं?’ असं विचारलं, तर उत्तर एकच : “थोडा ही बाकी है, वो क्या खतमही आया है, और दो मोड होगा.”

झाडाच्या फांद्यांना बांधलेल्या रंगीबेरंगी चिंध्या दिसू लागल्या तेव्हा हुश्र वाटलं.

हे देवाला वाहणं, पण आम्हाला चढ संपल्याची शांती देणारं.

खरोखरच चढाई आणि उंचाईतला फरक जाणवायला लागला. चढण संपता संपत नव्हती. दाट झाडीमुळं डोंगराचा माथा दिसत नव्हता. हा माथा ‘रम्बलिंग टॉप’ म्हणून ओळखला जातो. या परिस्थितीमुळं अर्थातच ‘अजून थोडंसंच राहिलं आहे’ असंही समाधान करून घेता येत नव्हतं. क्वचित कधी झाडांतून आकाश दिसलं की ‘रम्बलिंग टॉप’ जवळ आला असं वाटायचं. पण पुन्हा रस्ता वळायचा, झाडी दाट व्हायची, आणि एकदम आकाश दिसेनासं व्हायचं.

अंतर बरंच असल्यानं व चालण्याची प्रत्येकाची गती भिन्न असल्यानं आम्ही यात्री विखुरले गेलो होतो. मधेमधे विश्रांतीसाठी थांबल्यावर आम्ही भेटत असू. भेटल्यावर एकमेकांचं कुशल विचारत असू. याचा स्वाभाविक परिणाम असा झाला की, आमच्यांत आपुलकीचं नातं निर्माण होऊ लागलं.

गालागडला पोचलो तेव्हा थकवा जाणवायला लागला होता. थकव्यावर उपाय म्हणून थंडी असूनही गार पाण्यानं अंघोळ केली. चालायला सुरुवात केल्यापासूनची ही पहिलीच अंघोळ. जेवण झाल्यावर लगेच झोपलो. दुसऱ्या दिवशीची निघण्याची वेळ थोडी उशीराची ठेवलेली होती, त्यामुळं भरपूर झोप मिळाली.

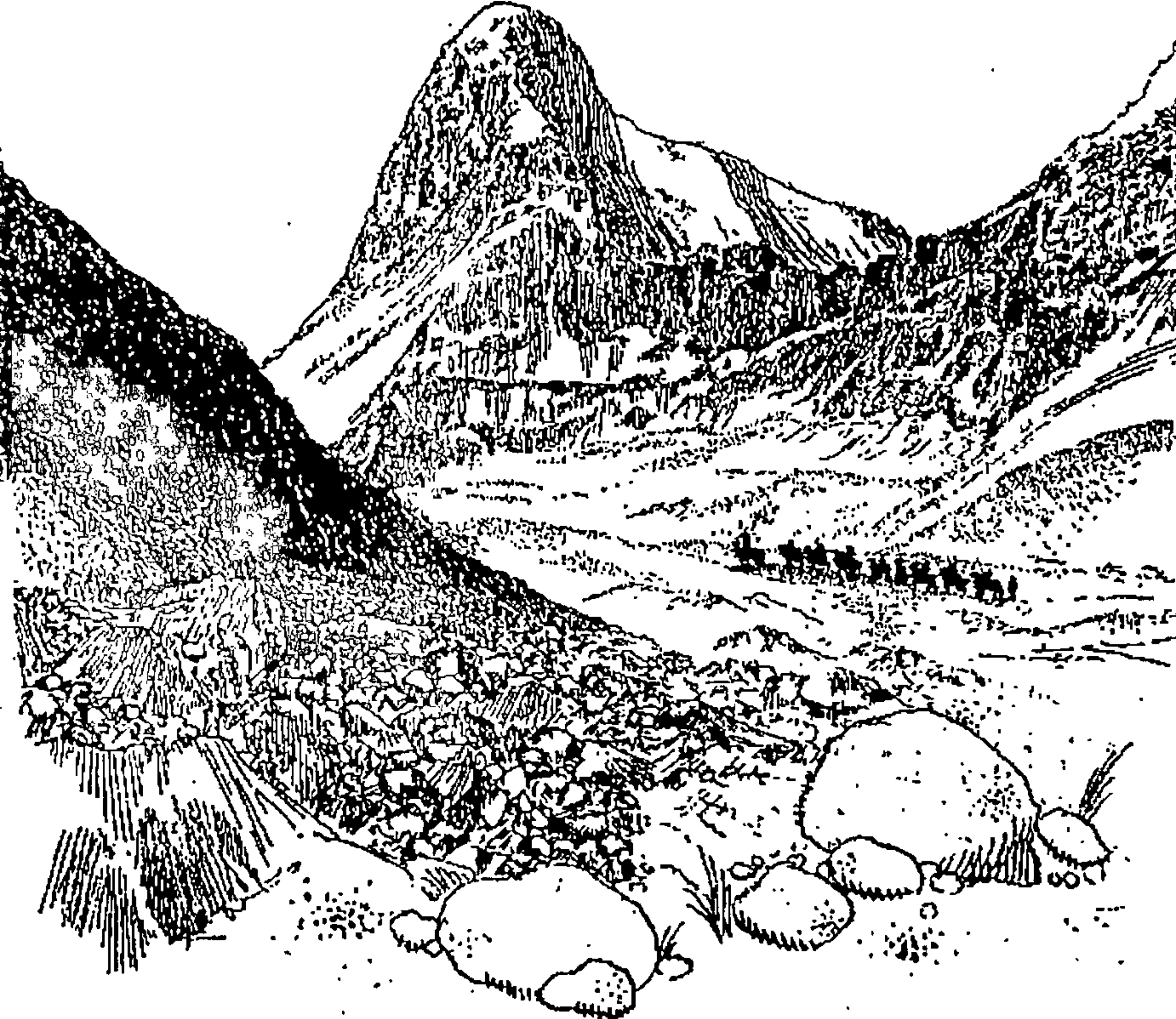
खतरनाक प्रवास-मालप्याकडे

दुसऱ्या दिवशी उठलो, आणि काल काहीच झालं नाही अशा थाटात

चालायला सुरुवात केली. चालता चालता एकाएकी आठवलं, की आजचा गालागड-मालपा-प्रवास अत्यंत धोकादायक समजला जातो. मनात म्हटलं, 'असेल खतरनाक, पण कालच्यासारखा दमछाक करणारा तर नाही ना? मग हरकत नाही.'

पण थोड्यात वेळात लक्षात आलं की, इथं डोंगराचं रूप वेगळं आहे. आतापर्यंतचे डोंगर हिरव्यागार वनश्रीनं नटलेले होते. कुठं पायऱ्या-पायऱ्यांची शेती होती, तर कुठं भरपूर वृक्षराजी. अनेक प्रकारची सुंदर सुंदर फुलंही भरपूर पहायला मिळत होती. पाय तक्रार करीत असले तरी डोळ्यांची अगदी चैन होती.

आजचे हे डोंगर बोडके होते. कारण आम्ही वृक्षरेषेच्या वरती पोचलो होतो.

रस्त्याचा चढ जाणवत नसला तरी आजूबाजूच्या डोंगरांची उंची जाणवत होती. डोंगरांचे उतारही अधिक सरळ होते. जवळजवळ भिंतीसारखे. समोरासमोरील दोन डोंगरांत अंतरही कमी होतं.

डोंगरांच्या उतारावर वीसतीस फूट उंचीचे मोठमोठे दगड दिसायचे. किंचित जरी आधार सुटला तरी ते घरंगळत सरळ खाली येण्याची शक्यता नाकारता येत नव्हती. तिथली मातीही केव्हाही भसकन खाली सरकून लँड-स्लाइड होण्याची शक्यता होती. घरंगळत येणाऱ्या मोठमोठ्या दगडाखाली किंवा लँड-स्लाइडच्या मातीच्या ढिगाखाली माणसं गाडली गेल्याच्या घटना इथं घडत असतात असं आधीच सांगितलं गेलं होतं. पण तेव्हा ते नुसतंच ऐकलेलं होतं. आता ते जाणवायला लागलं होतं.

ज्या वाटेवरून आम्ही चालत होतो ती वाट डोंगर पोखरून केलेली साधारण चार फूट रुंदीची होती. चार फूट रुंदीचा रस्ता म्हणजे चालायला तसा प्रशस्त. पण निसर्गानं इथं आपला जबडा चांगलाच आवळलेला. या चार फूट रुंदीच्या वाटेच्या वरच्या अंगाला केव्हाही घरंगळत खाली येऊन कपाळमोक्ष करतील अशा उतारावरील दगडांच्या किंवा लँड-स्लाइडच्या ढिगाखाली जिवंत गाडलं जाण्याची शक्यता. वाटेच्या खालच्या अंगाला दरीकडे नेणारा सरळ उतार, व जिथं उतार नाही तिथं कडेलोटाची व्यवस्था. बरं पाय घसरून पडलो तर काय होईल याबद्दल कल्पनाशक्तीला वाव देण्याचीही निसर्गानं गरज ठेवलेली नव्हती. खालच्या दरीतून भन्नाट वेगानं वाहणारी काली नदी! भन्नाट वेग म्हणजे किती, तर म्हणे, वर दिसणारे मणमण वजनाचे दगड घरंगळत तिथपर्यंत पोचले की त्यांच्या पुढच्या प्रवासाची जबाबदारी काली नदी सहज उचलते !

असं हे चार फुटांत जगणं चाललं होतं. सवयीनं पावलं पडत होती. मधूनच वाटेच्या अगदी मध्येच धबधबे कोसळत असायचे. हवा थंड, पाणीही बर्फासारखं थंड. ते अंगावर पडू नये म्हणून वाटेच्या कडेनं जाणं आणखीनच धोक्याचं. अशा वेळी छत्री उघडून त्या धबधब्याच्या खालून जायचं. ही छत्री एवढंच काय ते मनुष्यनिर्मित यंत्र माझ्या हातात होतं. दैनंदिन जीवनात यंत्रावर विसंबून रहाणारा मी शहरी माणूस, निसर्गाच्या या वेढ्यात पार गोंधळून गेलो.

पण माझी ही गोंधळलेली अवस्था फार वेळ राहिली नाही. मी मनोमन मान्य करून टाकलं की मी घाबरलो आहे. इथल्या कोणत्याच गोष्टीवर माझं नियंत्रण तर नाहीच, पण संकट कोसळल्यास हमखास उपयोगी पडेल असा निश्चित उपायही नाही. संकट टाळणं तर शक्यच नाही, आणि त्याच्याशी मुकाबला करणंही शक्य नाही.

असुरक्षित, अगतिक असल्यासारखं वाटत होतं. डोक्यावर दगड पडू नये, मातीच्या ढिगाखाली गाडला जाऊ नये, पाय घसरून काली नदीला भेटायला जायची वेळ येऊ नये, एवढंच काय पायाखालचा रस्ताही खचू नये, अशा इच्छा मी करित राहिलो.

पण माझी भले काही इच्छा असली तरी उपयोग काय ? यांपैकी एखादी गोष्ट घडणार नाही असं थोडंच आहे ?

मनात आलं: या विश्वात देव आहे की नाही याचा विचार करित बसण्याची ही वेळ नाही. या बाबतीत थोडं वास्तवाचं भान ठेवायला हवं. असलाच देव तर त्याचा कोप होणार नाही, याची काळजी घेतलेली बरी. मी जिथं निघालोय ते कैलास म्हणजे शंकराचं वसतिस्थान. हा शंकर चिडला तर फार वाईट असं ऐकलं होतं. पुन्हापुन्हा मन म्हणू लागलं : देव आहे की नाही हा विचार करित बसायचं नाही; असलाच तर तो चिडू नये एवढी काळजी घ्यायची.

अशा रीतीनं, निसर्गाचं रौद्र रूप पाहून अगतिकतेनं आणि काहीशा भीतिपोटी मी 'ॐ नमः शिवाय' म्हणू लागलो. जमीन का खचते, आधार सुटल्यावर दगड खालीच का येतात, याची शास्त्रीय कारणं काहीही असोत; पण त्याची प्रात्यक्षिकं आता नकोत. संकट कोसळलंच तर त्याच्यावर मात करणं शक्य नाही. संकट येऊच नये एवढं फार तर म्हणावं. या अगतिकतेतून भीती वाटायला लागली, आणि 'ॐ नमः शिवाय' म्हणणं ही कारण नसताना केलेली सक्ती आहे, असं म्हणणारा मी आता भीतिपोटी ते शब्द उच्चारित अंतर कापू लागलो.

मालप्याची गुहा

अशा या खतरनाक वाटेनं जिथं पोचवलं ते मालपा हे कॅंपचं ठिकाणही वेगळंच निघालं आतापर्यंतचे पंगू, सिरखा आणि गालागड या ठिकाणचे कॅंप डोंगरमाथ्यावर होते. आजूबाजूलाही सर्वत्र हिरवेगार डोंगर. मालप्याचा कॅंप होता खोल दळीत. चारही बाजूंनी सरळ कड्याचे उंच डोंगर. सूर्यप्रकाश कमी, काहीशी काळोखीच. हिमालयालाच शोभेल अशा मोठ्या गुहेसारखी जागा.

कॅंपच्या वातावरणावर संपूर्ण जरब घळीतून भन्नाट वेगानं वाहणाऱ्या काली नदीच्या आवाजाची. प्रवाहातच असलेल्या खडकांवर (बोल्डर्स) आणि बाजूच्या कड्यांवर आदळत-आपटत काली नदीचं पाणी भन्नाट वेगानं वाहात होतं. पाण्याच्या त्या आदळआपटीतून निघणाऱ्या आवाजानं कॅंपचा सर्व परिसर भरून गेला होता. हा आवाज एवढा जबर होता, की जवळ गेल्याशिवाय दुसऱ्याशी संभाषण करणं शक्य होत नव्हतं. किंबहुना फक्त स्वतःशीच संवाद करावा अशी काली नदीची अपेक्षा असावी. कॅंपपासून नदी फक्त पन्नास फूट खाली होती. वेगात जाणाऱ्या एखाद्या लाटेवर नजर आरूढ करायची आणि वेगाचा अनुभव घ्यायचा, हा आवडीचा उद्योग होऊन बसला.

इथं डोंगराच्या कपारीत लष्कराच्या जवानांनी मूर्तीची स्थापना केली होती. संध्याकाळी त्या जवानांनी आम्हाला त्या ठिकाणी भजनाला बोलावलं. भजन तेच म्हणत होते. आमच्यातील काही यात्री त्यांना साथ देत होते. भजनात मला रस नव्हता, त्यामुळं नुसताच बसलो होतो. मधूनच समोरच्या शंकराच्या मूर्तीकडे लक्ष गेलं. थोडं ओशाळल्यासारखं वाटलं. दिवसभर देव आहे किंवा नाही याचा विचारच केला नाही. असलाच तर त्याचा कोप होऊ नये म्हणून भीतिपोटी 'ॐ नमः शिवाय' म्हणत होतो. समोरच असलेल्या शंकराच्या मूर्तीकडे लक्ष गेल्यावर मात्र तीव्रतेनं वाटलं की, खरोखरच हा चराचरात असला, तर एरवी भक्त वगैरे नसताना, एकाएकी आज मी त्याची आठवण काढली, यावर त्याची प्रतिक्रिया काय झाली असेल ? पण त्या मूर्तीकडे बघून काहीच उलगाडा झाला नाही. भजन संपलं, प्रसाद घेतला आणि आम्ही निघालो.

मालप्यातील एक दरीचे दर्शन

मालपा ते बुधी

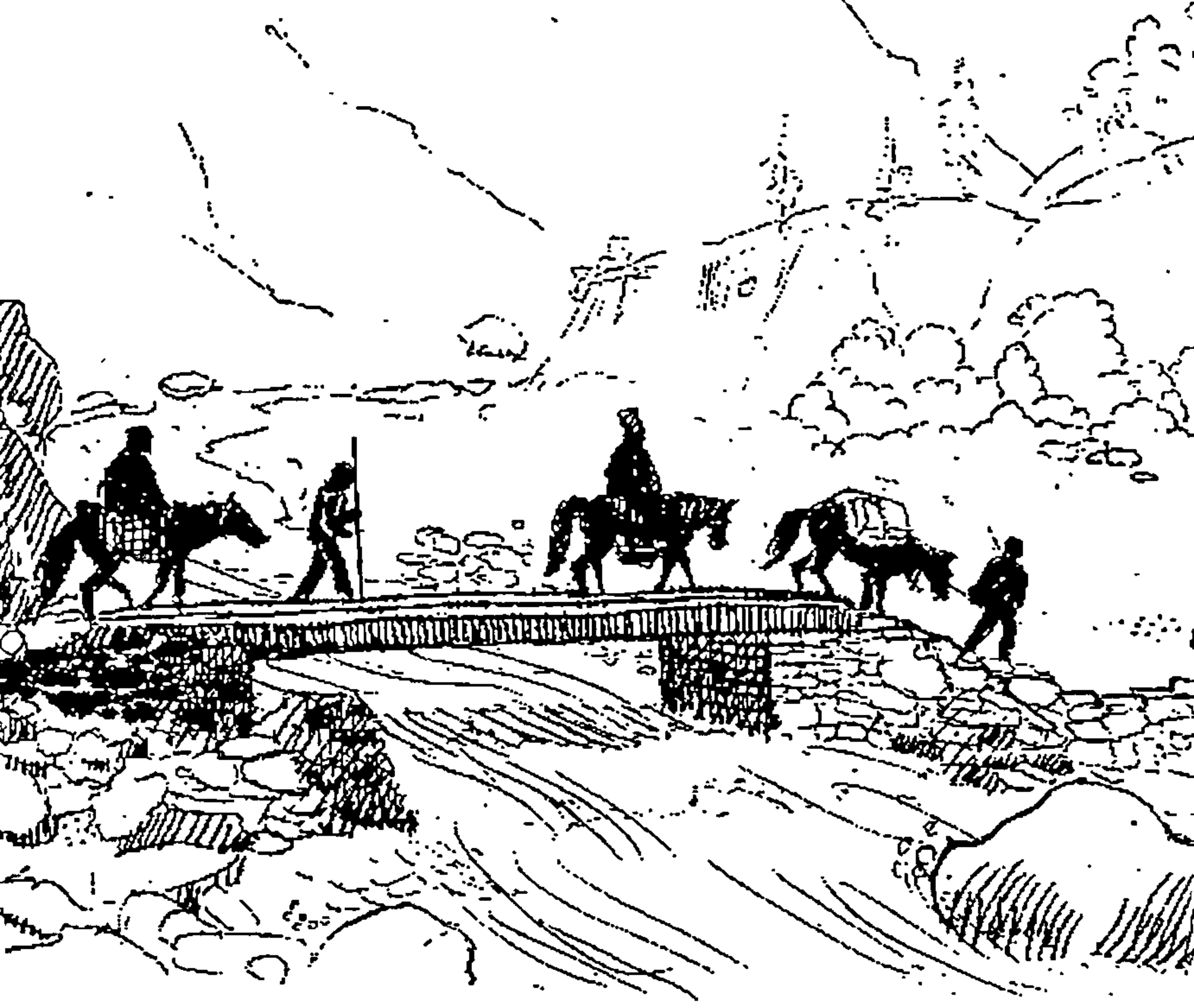
दुसऱ्या दिवशी मालप्याहून बुधीला जायला निघालो. आदल्या दिवशीच्या प्रवासात खोल दरीत पाहिलेली काली नदी मालप्याच्या कॅंपशी अगदी जवळून पाहिली होती. तिच्या काठाशी जाऊन लाटांवर नजर आरूढ करून वेगाचा अनुभव घेतला होता.

आजची वाटही डोंगर पोखरूनच पाडलेली होती. काली नदीच्या काठापासून केवळ दहापंधरा फुटांवर. मालप्याच्या कॅंपच्या परिसरात कानांत घुमणारा त्या नदीचा आवाज आता कानांत सरळ घुसत होता. नजरेसमोरच्या त्या लाटा आता समोरून येऊन डोळ्यांना भिडत होत्या. त्या लाटा अगदी नजीक येऊन आदळत होत्या, आपटत होत्या. वेग आणि आवाज यांचा प्रत्यक्ष अनुभवच घेत होतो.

काली नदीचे पुष्कळ फोटो काढले. पण तो वेग आणि आवाज पकडू शकत नव्हतो त्याचं दुःख वाटत होतं. यावर उपाय म्हणून कधी खळखळणाऱ्या पाण्याकडे बघत, कधी डोळ्यांना भिडणाऱ्या लाटांकडे बघत, तर कधी डोळे मिटून नुसता आवाज ऐकत बसून रहात होतो. स्वतःचं अस्तित्व विसरलो आहे, असं भान आलं की उठून चालू लागत होतो.

मालप्याच्या आसपासचा परिसर म्हणजे निसर्गाचं रौद्र रूप. बुधी जवळ आलं तसतसं मालप्याच्या गुहेतून बाहेर पडल्याचं जाणवू लागलं. प्रकाश वाढू लागला. डोंगरांचा रंग हिरवा होऊ लागला. मोठमोठे धबधबे दिसू लागले. मालप्याच्या आधी पाहिलेले डोंगर म्हणजे टेकड्या वाटाव्यात इतके भव्य हे डोंगर होते. साऱ्या दृश्याची मनसोक्त मजा आम्ही लुटू शकत होतो; कारण चालण्याची वाट माळरानातून जात होती. आजूबाजूला हिरवं गवत आणि भरपूर फुलं. मृत्यूनंतर स्वर्ग ही कल्पना खरी वाटू लागली. मालप्याच्या परिसरातला प्रवास म्हणजे मृत्यूचा सापळा. तो सापळा पार केला आणि स्वर्गात आलो.

मालप्याच्या पुढील परिसर पाहिल्यावर जाणवलं की, हा खरा हिमालय. आधीचे डोंगर म्हणजे केवळ टेकड्या. मृत्यू हे स्वर्गाचं प्रवेशद्वार असेल, तर

एक धोकादायक पूल

मालपा हे हिमालयाचं प्रवेशद्वार. मालपा हे मृत्यूचं द्वार ठरण्याचीही शक्यता. निसर्गाच्या स्वर्गात शिरण्यापूर्वी मालप्याच्या परिसरात केवळ कसोटी घेण्यासाठी निसर्गानं रुद्रावतार धारण केला होता असं वाटू लागलं. कसोटीतून उतरल्यामुळं आता भरभरून डोळ्याचं पारणं फिटेपर्यंत सारा निसर्ग पहात होतो. सावकाश चालत होतो. पाहिजे तेवढा वेळ थांबत होतो. मनात स्वच्छंदपणाची भावना भरून गेली होती.

ही स्वच्छंदपणाची भावना माझ्याप्रमाणं इतरही काही यात्रींच्या मनात निर्माण झाली असावी. पण त्यापैकी दोन यात्रींना त्याची फारच लागणं झाली होती. खरं तर आपण एखाद्याचं अभ्यासात लक्ष नाही असं म्हणतो, तसं त्या

दोघांचं स्वैराचारात रूपांतर झालं होतं. एकूण त्यांचं वागणं गैरच होतं. त्यांच्या या वागणुकीविषयी आधीच कुजबुज सुरू झाली होती. पण बुधीला पोचेपर्यंत यात्रींमध्ये त्या प्रकरणाची उघडपणे चर्चा होऊ लागली. माझ्याबरोबर रहाणाऱ्या व स्तोत्र आणि 'अथर्वशीर्ष' म्हणणाऱ्या सहयात्रींना मात्र त्या चर्चेत फारसा रस नव्हता. त्यामुळं कोणी तो विषय काढला की ते 'ॐ नमः शिवाय' म्हणत आणि तो विषय बंद करीत. माझ्या या प्रौढ सहयात्रींनी 'ॐ नमः शिवाय'चा असा खुबीनं केलेला उपयोग मला मनापासून आवडला.

बुधी ते गुंजी

बुधी ते गुंजी हा प्रवास फारसा चढणीचा नव्हता, पण पल्ला मात्र बराच लांबचा होता. रस्ता धोकादायक नव्हता. चढणही दमछाक करणारी नव्हती. त्यामुळं त्या दिवशी चालण्यावर फारसं लक्ष केंद्रित करण्याची गरज नव्हती. साहजिकच मनावर दडपण नव्हतं.

चालता चालता मनात नाना विचार येत होते. कित्येकदा हे विचार असंबद्ध असायचे. एका विचाराचा दुसऱ्याशी काही संबंध नसायचा. पण संबंध असो वा नसो, येतील तसे विचार मनात बेलाशक येऊ द्यायचे असं मी ठरवलं. मनाचा खेळ खेळत माझं चालणं धीमेपणानं चालू होतं. थोडा वेळ गेल्यावर या खेळात फारच विस्कळीतपणा आहे असं मला वाटू लागलं. 'जा काय पाहिजे ते कर' हे वाक्य ऐकल्यावर जसं आपल्याला नियम आठवू लागतात, मर्यादा जाणवू लागतात, तसंच माझं झालं. आताही आपल्या मनातल्या या खेळाला काही नियम असावा असं मला वाटू लागलं. काय करावं ? एकाच विचाराचा पाठपुरावा करावा का ? नाही, ते फार वेळ जमत नाही. पण काही हरकत नाही. मी माझ्या मनाची साध्या शब्दात समजूत घातली. मग दोन विचारांमधील संबंध जोडायचा, संबंध लावायचा प्रयत्न करायचा का ? नको. तो एक कवायतीचाच प्रकार आहे. आपल्याला कवायत करायची नाही. मुलापुढं दोन खेळणी टाकावीत. पण मुलानं ती टाकून द्यावीत आणि आपला आटापिटा चालू रहावा, तसंच माझं होऊ लागलं. मग लक्षात आलं की, हे जे आपल्या मनात

चालू आहे, ते त्याच खेळाचा भाग आहे. आता मात्र मी पुरता वैतागलो. खेळायला जायचं आणि खेळण्याऐवजी खेळाचे नियम ठरवत बसायचं, याला काहीच अर्थ नाही. वैतागल्यावर लक्षात आलं की, हा जो खेळ खेळायचा तो स्वतःवर वैतागून घेण्यासाठी नाही. हे जाणवल्यावर मात्र जरा बरं वाटलं. मनात म्हटलं, 'हा खेळ आपण सोपा करून टाकू. या खेळाला एकच नियम ठेवू'.

झालं! प्रश्न सुटला. खेळ काय, तर मनात जे काही विचार येतील ते खुशाल येऊ द्यायचे आणि नियम काय, तर प्रत्येक विचाराचं फक्त निरीक्षण करायचं आणि त्यात वाईटाचा, दुःखाचा किंवा क्लेशाचा वास आला, तर तो विचार करण्याचं तिथल्या तिथं थांबवायचं. हे कसं जमवायचं त्याचं प्रात्यक्षिक मी कालच पाहिलं होतं. 'ॐ नमः शिवाय' !

माझ्या प्रौढ सहभागींनी खुबीनं केलेला या मंत्राचा उपयोग मीही आता करू लागलो. हळूहळू माझ्या लक्षात येऊ लागलं की, मला बऱ्याच वेळा असा उपयोग करावा लागतोय. पण म्हटलं, हरकत नाही. हा खेळ आहे, आणि तो ठरवलेल्या नियमानंच खेळायचा. नंतर नंतर माझ्या लक्षात आलं, की बऱ्याच वेळात आपण 'ॐ नमः शिवाय' म्हटलेलं नाही. थोडं आठवण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्याचं कारण लक्षात आलं. बराच वेळ मी काहीच विचार करीत नव्हतो. शून्यावस्थेत असलो पाहिजे. मात्र गुंजीला पोचलो, तेव्हा 'पाप की घृणा करो, पापी की नहीं' असा मानसिक पल्ला गाठल्याचं जाणवलं.

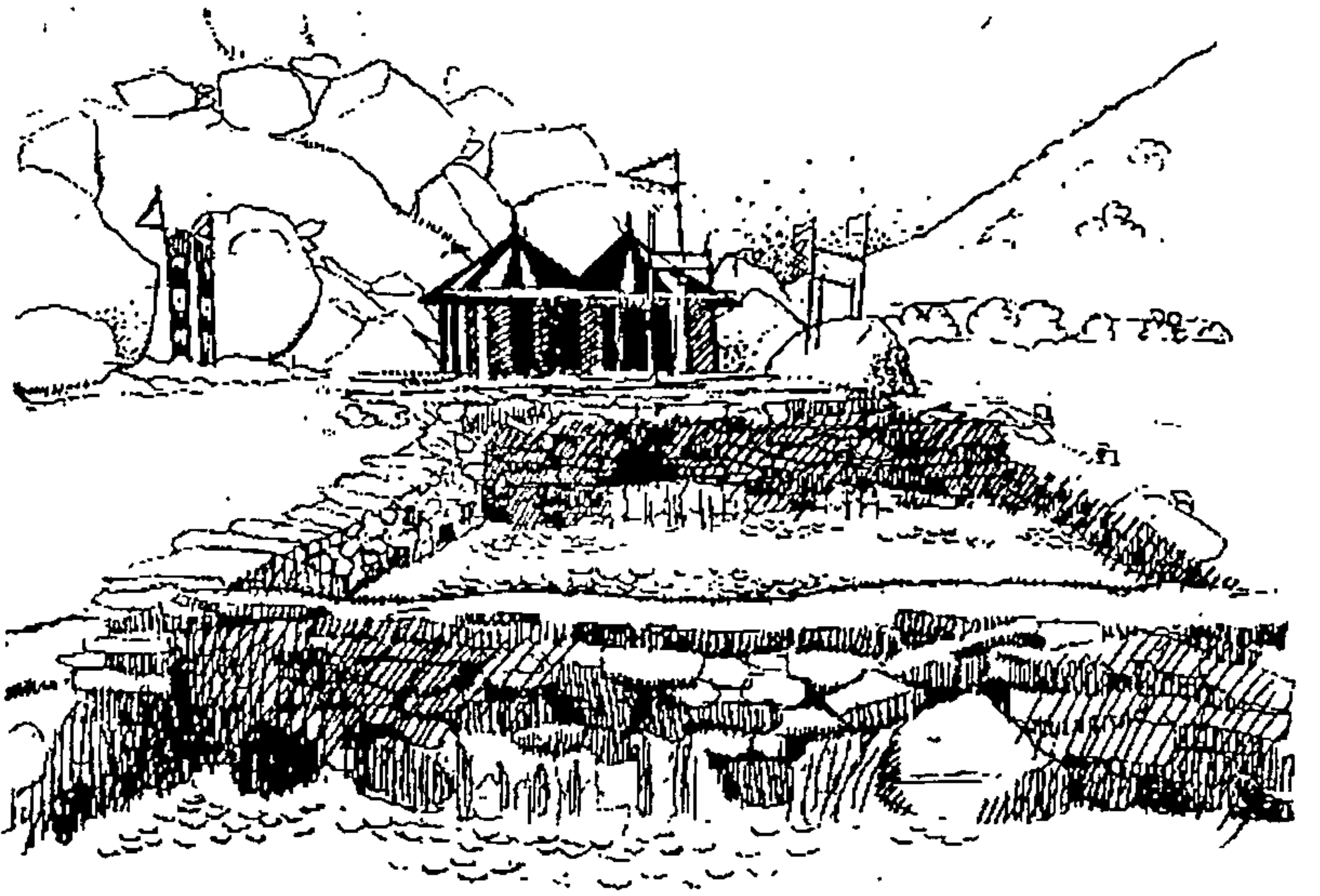
गुंजीला पोचलो, आणि मला सडकून ताप भरला. त्यात आणखी भर म्हणजे आजपासूनची वैद्यकीय तपासणी इंडो-तिबेट बॉर्डर पोलिस (आय.टी.बी.पी.) चा डॉ. त्रिपाठी करणारा होता. तपासणीत वरवर पहाता क्षुल्लक कारण मिळालं तरी काहीही तडजोड न करता तो पेशंटला नापास करतो व परत पाठवतो, अशी त्याची ख्याती होती. अर्थात यात्रेकरूला संभाव्य धोक्यापासून लांब ठेवावं हाच त्याचा हेतू असणार. तरीही यात्रेकरूचं परत पाठवलं जाण्यातलं दुःख त्यामुळं कसं कमी होणार ?

इतके दिवस चालणं.... इतक्या उंचीवर आलेलो... आणि त्यातून नेमका आज ताप ... माझं ब्लडप्रेसर नक्कीच वाढलं असणार असं वाटू लागलं. पण लगेच लक्षात आलं, वाईट विचार टाळायला हवा. 'ॐ नमः शिवाय'.

आजारी झालो की स्वतः डॉक्टर असूनसुद्धा मी रोग्यासारखा वागतो. माझी सेवा करून घेतो. इथं तर काय, भरपूर माणसं होती माझी सेवा करायला. जागेवर बसल्याबसल्या खायला मिळे. पंचविशीतल्या तरुणांनी तर नुसते पायच चेपून दिले असं नाही, तर मला श्रम पडू नयेत म्हणून सिगरेटही पेटवून दिली. सिगरेट ओढण्याचेही श्रम पडू नयेत म्हणून 'डॉक्टर, तुमची सिगरेट आम्हीच ओढतो' असं कुणी म्हटलं नाही हे माझं भाग्य!

गुंजीला माझी सहयात्रींकडून केवळ बडदास्तच ठेवली गेली नाही, तर माझी काळजीही घेतली गेली. डॉ. काळ्यांनी किती वेळा 'राउंड' घेतली असेल, कोण जाणे. कुडाळकरांनी घरी बनवलेलं औषध माझ्या पायावरच्या जखमेला लावून दिलं. बुटांमुळं ही जखम झाली होती.

माझी योग्य ती बडदास्त ठेवली जात आहे किंवा नाही, डॉ. काळ्यांच्या सूचनेप्रमाणं मी औषधं घेतो की नाही, यावर देखरेख करण्यासाठी जोग होतेच. शेजारी स्तोत्र आणि 'अथर्वशीर्ष' चालूच होतं.

कालीच्या उगमाजवळील शिवमंदिर

या सर्व प्रकारच्या उपचारांचा परिणाम होऊन माझ्या मनातील 'बीपी' कमी झालंच होतं. 'आयटीबीपी'च्या डॉ. त्रिपाठींच्या 'बीपी' इन्स्ट्रुमेंटनंही ते वाढलेलं नाही असंच दाखवलं.

एखाद्या यात्रीला डॉ. त्रिपाठीकडून परत पाठवण्यात येणार असल्याचं कळतं, तेव्हा तो एवढा वैतागतो की त्याला त्या बीपी इन्स्ट्रुमेंटचा संशय येतो.

गुंजी ते कालापानी ह्या प्रवासात गर्बियांग म्हणून एक गाव लागलं. भारतातील शेवटचं पोस्टऑफिस होतं. पोस्टमास्तर म्हणजेच शाळामास्तर भेटीला आला. त्याच्याजवळ घरी पाठविण्याचं पत्र दिलं. हे गाव म्हणजे एका काळी भारत-तिबेट-व्यापाराचं मोठं ठिकाण होतं. मोठमोठी नक्षीदार दारांची घरं होती, पण सर्वांना तेवढीच मोठी कुलुपं. रहिवासी श्रीमंत होते. चांदीची भांडी वापरत असत. एक तर भारत-तिबेट-व्यापार तिबेटवरील चिनी आक्रमणानंतर बंद पडला होता, आणि दुसरं म्हणजे गाव खचत चालला होता. सर्व घरं तिरकस होती. इथं पण काली नदीवर छोटासा लाकडी पूल बांधलेला होता. इथं काली नदीचं पात्र लहान होतं. तिच्या उगमाजवळ आम्ही आलो होतो. या पुलावरून भारत-नेपाळ ये-जा करता येते. पण इथं पहारा वगैरे काहीच नव्हता. छोटासा लाकडी पूल आणि आंतरराष्ट्रीय सरहद्द.

दुसऱ्या दिवशी उठलो तेव्हा पुन्हा ताजातवाना झालो होतो. तिथल्या हवेचं हे एक वैशिष्ट्यच म्हणावं लागेल. माणूस कितीही दमलेला असला तरी झोप झाल्यावर त्याचा आदल्या दिवशीचा थकवा पार निघून जातो. कालचा ताप मला बहुधा चालण्याच्या श्रमानं आला असावा. आज पुन्हा श्रम झाल्यानं ताप येऊ नये म्हणून गुंजीला घोडा घेतला. खरं तर घोडा घ्यायचा नाही असा निश्चय करून मी यात्रेला आलो होतो. पण आता कोणत्याही परिस्थितीत परत जायला लागू नये अशी मनाची धारणा होऊ लागली होती. त्यामुळंच घोडा घेतला. घोड्यावर बसून गुंजीहून निघालो. पण आतापर्यंत चालण्याची एवढी सवय लागून गेली होती, की थोड्याच वेळात घोड्यावर बसायचा कंटाळा आला. घोडा सोडून दिला आणि चालतच कालापानीला येऊन पोचलो.

कालापानी

कालापानी म्हणजे भारत-नेपाळची सरहद्द असलेल्या काली नदीचं उगमस्थान. भारत-तिबेट-सरहद्दीवरील हे अखेरचं सरकारी ठिकाण. इथं आमचं जादा सामान ठेवून घेतलं गेलं. आमच्या कॅमेऱ्यातील फिल्म ताब्यात घेतली गेली. सरहद्दीवरचे फोटो परदेशात जाऊ नयेत म्हणून ही दक्षता. आमच्या पासपोर्टवर हिंदुस्थान सोडल्याचा शिक्षा (इमिग्रेशन) इथंच मारला गेला. खरं म्हणजे अजूनही दीड दिवस आम्ही भारतातच काढणार होतो.

कालीच्या उगमाजवळ छोटंसं मंदिर बांधलेलं आहे. आजूबाजूला बगिचा. सर्व परिसर नीटनेटका ठेवलेला. लष्कराची शिस्त तिथंही जाणवली. मंदिराची देखभाल 'आयटीबीपी'चे जवान करतात. मंदिरात शिरण्यापूर्वी बूट काढणं अर्थातच आवश्यक होतं. पण एकूण शिस्तीचा दरवळ एवढा जाणवत होता, की डाव्या पायातला बूट मंदिराच्या पायऱ्यांच्या डाव्या बाजूला आणि उजव्या पायातील बूट पायऱ्यांच्या उजव्या बाजूला, अशी काही ऑर्डर/असल्यास नंतर बूट शोधणं कठीण होईल असं वाटलं, म्हणून बूट काढले नाहीत आणि मंदिरातही गेलो नाही.

देवळात सैनिकी शिस्त पहाण्याची मला सवय नव्हती हेच खरं. पण याच सैनिकांनी पुढच्या प्रवासात तीर्थयात्रेतही शिस्तीची किती गरज असते हे शिकवलं.

कालापानीला 'आयटीबीपी'च्या लोकांनी हौसेनं चहापार्टी दिली. थंडीमध्ये गरम भजी खायला मजा आली. संध्याकाळी मोजक्याच यात्रींना वैद्यकीय तपासणीसाठी बोलावण्यात आलं. एका यात्रीला पुढं जाण्याची परवानगी नाकारली गेली. हा यात्री म्हणजे ओंकारानंदस्वामी. वयानं तिशीतला. त्याचं 'बीपी' वाढलं होतं. याच ओंकारानंदानं आमच्याकडून रोज दिवसातून दोनदा 'मृत्युंजय मंत्र' म्हणवून घेतला होता. आतापर्यंत तो आम्हाला पाठ झाला होता. जणू काही ओंकारानंदस्वामीचं कार्य संपलं होतं आणि तो परत जात होता.

ओंकारानंद भगव्या वस्त्रातला संन्यासी स्वामी असला तरी आम्ही

त्याच्याशी बरोबरीच्या नात्यानं वागत होतो. वयानं तो माझ्यापेक्षा लहान होता म्हणून असेल कदाचित. आणि दुसरं म्हणजे स्वामी म्हटला की कर नमस्कार, इतका काही मी धार्मिक नव्हतो. कालापानी सोडताना मात्र मी त्याला वाकून नमस्कार केला. तो काय स्वामीच होता. मोठ्या माणसानं नमस्कार केला तरों स्वीकारायचा, ही त्याला सवयच असावी.

पण नंतर मात्र माझ्या मनाला वाटून गेलं, की मी याला एवढा वाकून नमस्कार का केला ? स्वामी म्हणून मला त्याला नमस्कार करायचा असता तर मी तो आधीच कधी तरी केला असता. इतक्या दिवसांच्या सहवासानं भ्रातृभाव वाढला, त्यानं 'मृत्युंजय मंत्र' शिकवला, या भावनेतून माझ्याकडून ते कृत्य घडलं असेल का ? मग माझ्यापेक्षा वयानं लहान असलेल्या व कुठंतरी माझ्या मदतीला आलेल्या दुसऱ्या एखाद्या सहयात्रीला परत पाठवलं असतं, तर त्यालाही मी असा वाकून नमस्कार केला असता का ? खचितच नाही.

लिपूपासकडे

कालापानी-नवीडांग प्रवास सुरू झाला. आता डोंगरावर वृक्ष नव्हते. खुरटं गवत आणि लहानलहान झुडपं. दिवस वर आला तरी जसजसे पुढं जात होतो तसतशी थंडी वाढत होती. नवीडांगला पोचलो तेव्हा या परिस्थितीचा उलगडा झाला. नवीडांगचा कॅम्प बर्फाच्छादित डोंगरांनी वेढलेला होता.

नवीडांगचा हा कॅम्प भारतीय हद्दीतील शेवटचा कॅम्प. वैद्यकीय तपासणीचा शेवटचा दिवस. पण इथूनही एखाद्याला परत पाठवण्याची शक्यता होतीच. मनात आलेल्या विचारात दुःखाचा, क्लेशाचा भाग अधिक होता. 'ॐ नमः शिवाय'!

आजूबाजूचे डोंगर पहात बसलो. उद्या ओलांडायची ती लिपूपास याच डोंगरात कुठंतरी होती. उद्या कोणालाच चालत प्रवास करण्याची परवानगी नव्हती. आतापर्यंत चाला किंवा घोड्यावर बसा असा पर्याय होता. उद्या सर्वांनी घोड्यावरूनच जायच असं फर्मान 'आयटीबीपी'च्या कमांडरनं काढलं होतं. नवीडांग ते लिपूपास हा चढणीचा रस्ता होता. लिपूपास समुद्रसपाटीपासून सुमारे

१६००० फूट उंचीवर. त्यामुळं तिथली हवा विरळ होती. हवेत ऑक्सिजनचं प्रमाण कमी, त्यामुळं चालताना सारखा दम लागतो. चालणं फारच हळू होतं. बरं, सावकाश चालून भागणार नव्हतं. कारण लिपूपासला सकाळी दहानंतर केव्हाही हिमवादळ होण्याची शक्यता असते. या सर्व कारणांमुळे 'आयटीबीपी'च्या कमांडरनं केवळ घोड्यावरून प्रवास करावा एवढंच फर्मान काढलं होतं असं नाही. लष्कराची रसद ठराविक वेळात एखाद्या अवघड जागी पोचवण्यासाठी जशी मोहीम आखावी, तशीच मोहीम आमची गाठोडी घोड्यावर चढवून लिपूपासपर्यंत पोचवण्यासाठी आखल्याचं जाणवत होतं.

आम्ही घोड्यावरून चाललो होतो, त्यामुळं शरीरात उष्णता निर्माण होत नव्हती. आजूबाजूला सर्वत्र बर्फाच्छादित डोंगर त्यामुळं प्रचंड थंडी जाणवत होती. पायात कॉटनचा एक व वुलनचे दोन असे तीन मोजे व बूट असूनही पाय सतत थंड पडत होते. मनात मात्र समाधानाची भावना होती की आपल्याला कैलास-मानसला जायला मिळतंय. सर्व प्रकारच्या चाचण्यांतून पास झालो, परत जावं लागलं नाही, ही काय कमी आनंदाची गोष्ट आहे ?

आमचा यात्रींचा तांडा 'आयटीबीपी'च्या लोकांनी लिपूपासपर्यंत पोचवला. लिपूपास ही भारत व तिबेट यांच्यामधली सरहद्द. आमच्या आधीची कैलास-मानसला गेलेली बॅच लिपूपासवर येऊन पोचेपर्यंत आम्हाला तिबेटमध्ये प्रवेश करता येणार नव्हता. खुद्द लिपू खिंडीच्या उंचीवर कोणालाही जास्त वेळ काढता येत नाही. म्हणून दोन्ही बॅचेसची देवाणघेवाण एकाच वेळी थोड्याच काळात व्हावी म्हणून ही व्यवस्था होती. 'आयटीबीपी'चा कमांडर त्रिपाठी खिंडीवर उभा राहिला. त्याची 'सिल्यूट' खिंडीच्या टपावर, आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर उठून दिसत होती.

आम्ही सर्वजण घोड्यावरून उतरलो आणि थंडीत कुडकुडत आधीच्या बॅचची वाट बघत बसलो. लिपूपासवरच्या बहुतेक दुर्घटना या वाट पहाण्याच्या आणि देवाणघेवाणीच्या काळातच घडल्याचं ऐकिवात होते. वाईट विचार.... 'ॐ नमः शिवाय' ...

पण त्या लोकांची जास्त वेळ वाट पहावी लागली नाही. 'आयटीबीपी'चा कमांडर व पलीकडील चिनी अधिकारी यांनी वायरलेसवर एकमेकांशी संपर्क

ठेवून दोन्ही बाजूंचे लोक साधारणतः एकाच वेळी लिपूपासवर पोचतील अशी काळजी घेतली होती. आम्ही पोचल्यापासून केवळ दहा मिनिटांत पलीकडचे लोक लिपूपासवर पोचले. निसर्गाची कृपा होती हे खरं, पण तीर्थयात्रेतही शिस्तीला, सहकार्याला महत्त्व आहे असं जे आम्हाला दिल्लीत सांगितलं होतं, ते भारताची सरहद्द ओलांडताना या लष्करी जवानांनी आम्हाला जाणवून दिलं.

लिपूपासवर दोन्ही तुकड्या एकत्र आल्या. सामानाच्या डागांची व मानवी डागांचीसुद्धा मोजून देवाणघेवाण झाली. तांत्रिक, कायदेशीर रीत्या पावत्या दिल्या-घेतल्या गेल्या. आणि हे सर्व सोपस्कार फक्त दहापंधरा मिनिटांत घडले. लिपू खिंडीत जास्त वेळ काढणं व उशीर करणं धोक्याचं असतं. उंची, विरळ हवा, बर्फ, थंडी तर असतेच, पण खिंडीमुळं आणि बाजूच्या खोल दऱ्यांमुळं भिरभिरणारे वारे असतात, ते वारे कोणाला केव्हा उचलून नेतील, कल्पना नसते. दोन वर्षांपूर्वीच 'सी.बी.आय'चे डेप्युटी डायरेक्टर श्री. वैद्य यांच्या भगिनी श्री. सहस्रभोजने आणि एक यात्री जरा बाजूला गेल्यामुळं अचानक अदृश्य झाल्या. त्यांची शवंसुद्धा सापडली नाहीत.

इथं तिबेटमध्ये शिरणाऱ्या आमच्या तुकडीतील यात्रींनी परतीच्या यात्रींजवळ घरच्या पत्यावरच्या चिठ्ठ्या, पत्रं, निरोप दिले. परतणारे यात्री आम्हाला उल्हसित करत होते, धीर देत होते.

आता सरहद्द ओलांडायची होती... माझा देश मला सोडायचा होता ... कदाचित मी परतही येऊ शकणार नाही ... माझं अंतःकरण भरून आलं. सद्गदित होऊन मी डॉ. त्रिपाठीशी हस्तांदोलन केलं. ते पुरेसं वाटलं नाही म्हणून की काय त्याला कडकडून मिठी मारली. बघताबघता माझ्या डोळ्यांत पाणी आलं. डॉ. त्रिपाठीनं 'ऑल दि बेस्ट.... डोंट वरी' म्हणून मला निरोप दिला.

— आणि आयुष्यात प्रथमच मी परदेशात पाऊल टाकलं ! कोणत्याही वाहनातून नाही, तर माझ्या स्वतःच्या पायांनी मी माझ्या देशाची सरहद्द ओलांडली. यंत्रयुगातली अशी ही मला मिळालेली अगदी पहिली संधी !

लिपूपास ओलांडली. लिपूपासच्या पलीकडच्या बाजूला उतरू लागलो. थोडं अंतर चालून गेल्यावर थांबून मागं वळून पाहिलं. 'आयटीबीपी'चे लोक वर उभे होते. हात उंचावून आम्ही त्यांचा निरोप घेतला. आता तिबेटमधील

आमचा प्रवास सुरू झाला.

लिपूपासचा तिबेटच्या बाजूचा उतार फारच सरळ होता. त्या मानानं भारतीय बाजूचा चढ तेवढा सरळ नव्हता. वरून पाहिलं, तेव्हाच लक्षात आलं होतं की हा उतार उतरणं मोठं जिकिरीचं काम होणार आहे. उतारावर सर्वत्र दगडगोटे पसरलेले होते. अंदाज घेऊन दगडावर पावलं टाकत चालावं लागत होतं. काही वेळा अंदाज चुके. पाऊल टाकताच दगड सरके आणि पडायला होई. धडपडत चालल्यासारखं वाटत होतं. असं हे उतार उतरणं तास-दीड तास चाललं होतं. लांबवर खाली घोडे उभे असलेले दिसले, तेव्हा परीक्षा संपत आल्यासारखं वाटलं.

खाली आल्यावर घोड्यावर बसलो. तिबेटी घोडेवाले घोड्यांना हाकलण्यासाठी तोंडातून विशिष्ट आवाज काढू लागले. भारतीय हद्दीत प्रत्येक घोड्याबरोबर एक घोडेवाला असायचा, इथं तीस-पस्तीस घोड्यांना मिळून केवळ दहाबारा माणसं. त्यात बायकाही होत्या, पण पुरुषांनीही केस वाढवून वेण्या घातल्या असल्यानं लांबून दोघंही सारखीच दिसत होती. ही घोडेवाली मंडळी घोड्यांपासून लांबच होती. आपापसात गप्पा मारत ती चालत होती, व मधूनच विशिष्ट आवाज करून लांबूनच घोड्यांना हाकलत होती.

रस्ता डोंगराच्या उतारावरचा. पायवाटेसारखा फूट-दीड फूट रुंद. डोंगराच्या उतारावर मोठेमोठे दगडगोटे पडलेले. खाली पडलं तर डोकं दगडावर आपटणार ही दगडावरची रेघ !

अरुंद वाट आणि परिस्थिती अत्यंत धोक्याची. पण घोडे मात्र खेळकरपणे एकमेकांना दुश्या देत चालले होते. त्यांचा तो खेळकरपणा घोडेस्वाराला कोणत्याही वेळी नडण्याची शक्यता होती. घोडे स्वतःच्याच मस्तीत. घोडेस्वाराच्या हातात लगाम; पण त्याचा घोड्यावर नियंत्रण करण्यासाठी उपयोग होत नव्हता. तर घोडेस्वारालाच आधार म्हणून होत होता. लगाम, काठी वा दुशी किंवा चापटीगुद्द्यांचा उपयोग केल्यास घोडे बिथरतात.

हे सारं कमी होतं म्हणून की काय, मधूनच आमच्या पंचविशीतील सहयात्रींना त्या तिबेटी घोडेस्वारांसारखे आवाज काढण्याची हुक्री आली. त्यांच्यापैकी एकजण अगदी माझ्या मागच्या घोड्यावर होता. त्याचा घोडा

एकसारखा माझ्या घोड्याला दुश्या मारत होता. या सहयात्रीनं त्या तिबेटी घोडेवाल्यांसारखे आवाज काढायला सुरुवात केली, तशी त्याच्या घोड्याचं माझ्या घोड्याला दुश्या मारणं आणखीनच वाढलं असं मला वाटू लागलं. कातावून जाऊन मी त्या सहयात्रीवर चिडलो आणि परत असा आवाज करू नकोस असं त्याला बजावलं.

पण नंतर माझ्या लक्षात आलं की, मोठी माणसं स्वतः वैतागलेली असली की जशी मुलांवर राग काढतात, त्यातलाच हा प्रकार होता.

घोड्यावरचा प्रवास संपला, आणि मग एका उघड्या ट्रकमध्ये बसून प्रवास सुरू झाला. या ट्रकचे टायर नेहेमीच्या ट्रकच्या टायरच्या मानानं बरेच मोठे होते. इंजिनही शक्तिशाली वाटत होतं. दिसायला तर ट्रक अजस्र होता. आम्ही अठ्ठावीस जण त्यात कोंबलेलो होतो.

आमचं सर्वांचं सामानही आमच्याबरोबरच होतं. त्यामुळं ट्रकमध्ये चांगलीच दाटीवाटी झालेली होती.

थोडीशी गैरसोय होत होती. पण हे वाहन ओळखीचं होतं. त्यामुळं भीती वाटत नव्हती. पण नंतर मात्र लक्षात येऊ लागलं की ट्रक असला म्हणून काय झालं ? ही यात्रा कैलास-मानसची आहे.

ट्रक जिथून जात होता तिथं रस्ता असा नव्हताच. रणगाडा जसा डोंगराच्या उतारावरून, खडकांवरून, नाल्याच्या पाण्यातून वेडावाकडा जात असतो, तसा हा ट्रक चालला होता. हळूहळू आम्ही सर्वजण ट्रकमध्ये उभे राहिलो. हाताला लागेल त्याचा आधार घ्यायचा, ट्रकच्या बाहेर फेकलं जाऊ द्यायचं नाही, या निर्धारानं. पण एकमेकांचा आधार घेतला म्हणून ट्रकचं तिरकं होणं थोडंच कमी होणार ? काही वेळा तर तो एवढा तिरका व्हायचा, की आता कलंडतो की काय, अशी भीती वाटायची.

अखेर एकदाचा हा खडतर प्रवास संपला. आता समोर बस उभी होती. एरवीच्या मानानं बसचा हा प्रवासही फारसा सुखकारक नव्हता. पण आधीचं उतारावरचं चालणं. मग घोड्यावर बसणं, आणि नंतरचा ट्रकचा प्रवास, या मानानं हा प्रवास पुष्कळच सुखकारक वाटला. पुष्कळशा गोष्टी तुलनेनंच सुसह्य

किंवा त्रासदायक ठरतात हेच खरं !

बसनं ताकलाकोट या गावी पोचलो.

कॅम्पच्या बाहेर जाण्याची आम्हाला परवानगी नव्हती. त्यामुळं गावाची कल्पना आली नाही. कस्टम चेकिंग झालं.

आज पहाटे नवीडांगहून निघालो. लिपूपास आणि भारत-तिबेट सीमा ओलांडली. सुरुवातीला चालत नंतर घोड्यावर, नंतर ट्रकनं आणि शेवटी बसनं, असा प्रवास करीत ताकलाकोटला पोचलो, तोपर्यंत दोन-अडीच झाले होते.

चिनी कांट

ताकलाकोट म्हणजे चिनी कोटच. याचं स्थापत्य एखाद्या तुरुंगासारखं. एकच दरवाजा-देवडी. चारी बाजूंना बराकीसारख्या इमारती. सर्वांचे दरवाजे आतल्या बाजूच्या पटांगणाकडे. एका बाजूला कार्यालय आणि चिनी कर्मचारी. दुसऱ्या बाजूला यात्री. तिसऱ्या बाजूला रसोई आणि जेवणघर, तर चौथ्या बाजूला न्हाणीघरं व संडास. मैलासफाईचं काम गावडुकरंच करीत होती. अजस्र, हिंस्र दिसणारे केसाळ तिबेटी कुत्रे गरीबासारखे बसले होते. काही इकडेतिकडे वावरत होते.

मधल्या पटांगणात आपला राष्ट्रीय ध्वज उभारून सर्वांनी एकमुखानं शिस्तीत संपूर्ण 'वन्देमातरम्', संपूर्ण 'जनगणमन' आणि 'हम होंगे कामयाब' ही गीतं गायली. ध्वजाला प्रणाम केला. 'जयहिंद'चा त्रिवार पुकारा केला.

सर्व चिनी कर्मचारीवर्ग मोठ्या औत्सुक्यानं आमच्याकडे पहात होता. हे दृश्य थरारक व राष्ट्रभक्ती उचंबळवून आणणारं होतं.

एव्हाना सगळ्यांनाच चांगली भूक लागली होती. पण जेवण मिळण्याची शक्यता नाही, असं सांगण्यात आलं. इथली दुपारच्या जेवणाची वेळ केव्हाच होऊन गेली होती. कारण इथली घड्याळं बेजिंगच्या वेळेनुसार चालत होती. त्यामुळं घड्याळं स्थानिक वेळेच्या तीन तास पुढे, नि सर्व व्यवहार त्या घड्याळातल्या वेळेनुसार! त्या घड्याळानुसार आता साडेपाच वाजले होते, व

आणखी दोन-तीन तासांत रात्रीच्या जेवणाची वेळ होणार होती. त्यामुळं 'आता रात्रीच्या जेवणाची वाट बघत थांबा' असं आम्हाला सांगण्यात आलं.

संध्याकाळी पाचच्या सुमाराला 'आठ वाजले' असं सांगून आम्हाला रात्रीचं जेवण खाऊ घातलं गेलं. चक्क उन्हात आम्ही रात्रीचं जेवण जेवलो ! तिबेट आणि बेजिंग यांच्यामधील अंतर एवढं की घड्याळं तीन तास पुढं केलेली. त्यामुळं ताकलाकोटच्या मुक्कामात आम्ही बेजिंगच्या घड्याळातल्या आठ वाजता नाश्ता करायला जायचो, तेव्हा पहाटेचा काळोख असायचा, आणि जरा कुठं दुपार कमी झाली नि संध्याकाळ सुरू होते आहे अशा उजेडात रात्रीचं जेवण जेवायचो.

इंग्रजी जाणणारा एकच चिनी गाइड होता. पण तो ताकलाकोटपुरताच. त्या कामावरील व्यक्तीचं कायम नाव एकच — 'जॉन'. तो बहुधा यात्रींकडून अमेरिकन डॉलर मिळवण्याच्या खटपटीतच असायचा. ताकलाकोटचे इतर कर्मचारी चिनी. तिबेटी कोणी नाही. त्यात स्त्रियाच जास्त. सरकारी आदेशानुसार व भाषेअभावी त्यांचा कोणाशीही संपर्क नाही. यात्रींशी तर नाहीच नाही; पण स्थानिक लोकांशीही नाही. दिवसभर बेजिंगहून दाखविले जाणारे दूरदर्शनवरचे कार्यक्रम बघत बसायचं आणि बेजिंगच्या घड्याळानुसार पहाटेच्या अंधारात सकाळचा नाश्ता आणि संध्याकाळच्या उन्हात रात्रीचं जेवण करायचं.

फक्त ताकलाकोटलाच चिनी सरकार भारतीय यात्रींना फुकट जेवू घालत. कारण अगोदरच शेकडो डॉलर्स घेतलेले असतात. कैलास व मानसच्या परिक्रमांमध्ये आपल्यालाच आपलं जेवण बनवायला लागतं. चिनी लोक फक्त केरोसिनचे मोठमोठे बर्नर्स पुरवतात. ताकलाकोटचं जेवण म्हणजे संपूर्ण चिनी मामला. पण म्हणून आपल्याकडच्या चायनीज रेस्टॉरंटचं दृश्य आणि मेनू डोळ्यांसमोर आणू नका. परातीच्या पराती मोकळा, स्वच्छ भात. एकदाच नूडल्स मिळाल्या. वाडगा भरभरून सूप, पण तेही पातळ. तेच भातावर घेऊन भात खायचा. उकडलेल्या भाज्या, उसळी, तळलेले शेंगदाणे आणि ग्लास भरभरून पाण्याऐवजी पातळ, कोरा, बिनदुधाचा, बिनसाखरेचा चहा. चहात पिळायला लिंबू मिळाल्यास चैनच झाली म्हणायची. चहा पीतपीतच जेवायचं.

चहात दूध व साखर टाकली तर तो बेचव व्हायचा, इतका पातळ.
आमच्यासाठी एका कोपऱ्यात पाणी ठेवलेलं होतं. एकदा न्याहरीला
तांदळाच्या उकडीचे केक मिळाले होते. हे केक म्हणजे श्राद्धातले पिंड!

चिनी कर्मचाऱ्यांनादेखील हेच जेवण असायचं. त्यांना एखादा मांसाहारी
पदार्थ जास्त मिळायचा. आम्ही पवित्र धार्मिक स्थळांचं दर्शन घेण्यासाठी
निघालेले यात्री, म्हणून आम्हाला शुद्ध शाकाहारी जेवण. चिनी लोक दोन
काड्यांनी भाताची शितं उडवत, भाज्या उचलत भराभर जेवायची. आम्हाला
प्रयत्न करूनही ते जमलं नाही.

तिबेटवर चीन राज्य करत आहे हे लगेच जाणवल !

राज्य करण्यासाठी घड्याळाचे काटे फिरवावे लागतात, हे राजकारण्यांना
चांगलंच माहीत असलं पाहिजे ! पण आपण हा प्रदेश सक्तीनं, शक्तीच्या
जोरावर काबीज केला आहे, ही जेत्याच्या मनातील भावना अशा रीतीनं
कुठंतरी प्रतिबिंबित झाली होती. तसं नसतं, आणि तिबेट चीनचाच भाग आहे
असं नेत्यांना वाटत असतं, तर चीननं त्याचं प्रादेशिकत्व जपण्याचा नक्कीच
प्रयत्न केला असता. जे आपलं आहे ते कोणीही जपतच असतो. या नियमानं !
इथं चीननं तिबेटच्या सूर्योदयालाही स्वतःचं वेगळेपण असू नये ही भूमिका
घेतलेली ! किती अनैसर्गिक हे !

ताकलाकोटला आम्हा यात्रींचे दोन गट पाडण्यात आले. एक गट प्रथम
कैलास-परिक्रमा करणार होता, व नंतर मानस-परिक्रमा करणार होता. दुसरा
गट आधी मानस व नंतर कैलास-परिक्रमा करणार होता.

दोन्ही गटांतले यात्री ताकलाकोटहून एकाच बसनं निघालो. वाटेत
राक्षसतल लागलं. प्रचंड विस्तार आणि निळंशार पाणी या वैशिष्ट्यांमुळं हे
सरोवर खरोखरच देखणं दिसत होतं.

रावणानं राक्षसतलाच्या काठी राहून शंकराची उपासना केली होती.
रावणाच्या या सान्निध्यामुळं राक्षसतल कलंकित मानलं जावं याचं वाईट
वाटलं. राक्षसतल, त्याच्या आजूबाजूचे डोंगर, विशेषतः बर्फाच्छादित गुरला-
मांधाता हे पर्वत, हा सगळा परिसर पाहिल्यावर असं वाटून गेलं की इथं
शंकराची उपासना करणारा रावण आणि लंकेत सीतेला डांबून ठेवणारा रावण

ही दोन वेगळी व्यक्तित्वं असावीत. निदान त्याची ती दोन वेगळी रूपं असावीत.

राक्षसतल अपवित्र आहे हा ग्रह बौद्धधर्मीय तिबेटी लोकांतसुद्धा चांगलाच प्रचलित आहे. राक्षसतल का अपवित्र आणि अस्पृश्य यामागील शास्त्रीय कारण जाणून घेण्यासाठी माझ्या वडिलांनी मला मुद्दाम त्याचं पाणी घेऊन यायला सांगितलं होतं. (मानस सरोवराचं पवित्र जल, गंगाजलासारखं सर्वचजण घेऊन येतात. अगदी बाटल्याच्या बाटल्या) पण तिबेटी बस-ड्रायव्हरनं त्याच्याजवळ जायलाही आम्हाला प्रतिबंध केला. ब्रह्मांड कोसळेल असा आकान्त केला. त्याच्या काठी बस थांबवायलाही तो तयार नव्हता. आमच्या काकुळतीच्या विनंत्यांमुळं त्यानं नाइलाजानं जेमतेम बस थोडा वेळ थांबवली. पण आम्हाला काठापर्यंत जाऊ दिलं नाही.

राक्षसतलाहून लगेचच निघावं लागलं याचं वाईट वाटलं. कैलास-परिक्रमा करणाऱ्या गटाला धारचेन या गावी सोडण्यात आलं. मीही याच गटात होतो.

धारचेन कैलास-दर्शन

बसमधून उतरल्याबरोबर डोंगरांच्या रांगांमागे बर्फाच्छादित कैलास पर्वत दिसला. आजूबाजूच्या इतर कोणत्याच डोंगरावर बर्फ नव्हता. त्यामुळं त्याच्यामध्ये व्हॅनिला आइस्क्रीमच्या पांढऱ्याशुभ्र गोळ्यासारखा कैलास दिसत होता. मध्ये डोंगरांच्या अनेक रांगा होत्या, पण इतर डोंगरांपेक्षा उंच असल्यानं लांब असूनही कैलास उठून दिसत होता.

धारचेनहून दिसणारा कैलास म्हणजे शंकराच्या पिंडीचंच प्रत्यक्ष दर्शन. पुढील बाजूला दोन काळेकरडे डोंगर. त्यांच्या घळीतून दिसणाऱ्या आणि तशाच काळ्याकरड्या कपारींच्या चौकटीमध्ये उठावदार दिसणारा धवलगिरी कैलास. एकुलता एक पांढराशुभ्र. आजूबाजूचे सर्व पर्वत काळेकरडे; त्याला उठाव देणारे. मध्ये एकाकी महेश. आणि आकारसुद्धा पिंडीसारखा घुमटाकार. काही बर्फाच्छादित पर्वतरांगा भूपृष्ठाला समान्तर असतात. मधूनमधून शिखरांचे

उंचवटे. पण एकंदर परिणाम जमिनीला धरून असण्याचा. तर काही उंच शिखरं आकाशात झेपावणारी उंच, खडी, सरळसोट. अर्धे खडक बर्फाच्छादित, तर अर्धे काळे. आकाशाकडे बोटं दाखवून 'ईश्वर तिकडे आहे' असं दाखवणारी. पण हा ठाम 'हा मी येथे आहे' असं दर्शवणारा.

भाविकांना त्या पिंडीवर खडकानं साकार झालेले नाकडोळे आणि उभा गंध यांचा भास होतो.

सर्वांनी कैलासाकडे पाहून हात जोडले. बहुतेकांनी मनातल्या मनात 'ॐ नमः शिवाय' म्हटलं असावं. जे भाविक होते त्यांनी श्रद्धेनं म्हटलं असेल. मी कृतज्ञापूर्वक म्हटलं. आतापर्यंतच्या प्रवासात मी सुरुवातीला 'ॐ नमः शिवाय' सक्तीपोटी म्हटलं असलं, तरी नंतर ते भीतीपोटी म्हटलं होतं. शंकर असलाच तर 'ॐ नमः शिवाय' न म्हटल्यानं त्याचा कोप व्हायचा, ही भीती. भीतीच्या क्षणांशी मुकाबला करण्यासाठी मी त्याचा उपयोग करून घेतला होता. नंतर वार्ड विचार थांबवण्यासाठी मी त्याचा उपयोग केला होता. किंवा मनाला न आवडणाऱ्या, न पटणाऱ्या गोष्टींमुळे मनःस्वास्थ्य बिघडू न देण्यासाठी, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्यासाठी. आता कृतज्ञतेच्या भावनेनं, जाणिवेनं माझे हात जोडले गेले व मनात 'ॐ नमः शिवाय' म्हणून गेलो !

धारचेनला पोचल्याबरोबर लगेचच कैलासनं आम्हाला दर्शन दिलं आणि तो हळूच ढगांच्या पडद्याआड लुप्त झाला. आमच्या स्वागतासाठीच जणू तो थोडा वेळ बाहेर आला होता.

कैलासनं आमचं स्वागत केलं अशी मनाची समजूत करून घेतली खरी; पण आता आमच्या खऱ्या कसोटीला सुरुवात होणार होती. भारतीय हद्दीत लष्कराचे जवान, डॉक्टर, वायरलेस, 'कुमाँव निगम'चे गाइड, असा बराच ताफा बरोबर असायचा. शिवाय आपण आपल्याच देशात होतो. पण आता कैलास परिक्रमेला आमचे आम्हीच होतो. बरोबर याक हा कधीच न पाहिलेला प्राणी. या याकबरोबर त्यांचे तिबेटी याकमन. त्यांना आमची भाषा समजत नव्हती, आणि आम्हाला त्यांची. आणि अशा या परिस्थितीत या यात्रेतला सर्वात कठीण आणि धोकादायक भाग आम्हाला पार पाडायचा होता. कैलास-परिक्रमेत डोलमा-पास क्रॉस करायला लागणार होती. आतापर्यंत

याकवरची सर्कस

गाठली नव्हती एवढी १९००० फुटांची उंची गाठायची होती. विरळ हवा. ऑक्सिजनचं अत्यल्प प्रमाण. वायरलेसची उणीव. काही मदत लागल्यास कुठंही संपर्क साधायची व्यवस्था नाही.

डोलमापास हा अतिशय धोकादायक भाग आहे. आमच्या गटातील डॉ. काळे. श्री. कुडाळकर व सौ. कुडाळकर या तिघांना कैलास-परिक्रमा करू नये असा सल्ला डॉ. त्रिपाठीनं दिला होता. त्यामुळं ती तिघं आमच्याबरोबर परिक्रमेला न येता धारचेनलाच रहाणार होती. आमच्या गटातले आम्ही नऊ जणच कैलास-परिक्रमा करणार होतो.

दुसऱ्या दिवशी आम्ही नऊजण कैलास परिक्रमा करण्यासाठी निघालो. बरोबर याक आणि याकमन. डॉ. काळे आमच्याबरोबर परिक्रमेला येणार नव्हते; पण आम्ही धारचेनहून निघालो तेव्हा ते आमच्याबरोबर थोडं अंतर चालत आले. सर्वांचा निरोप घेऊन मग ते परत निघाले.

डॉ. काळे हे कन्सल्टिंग जनरल फिजिशियन. वयानंही माझ्यापेक्षा मोठे. त्यामुळं मला त्यांचा आधार वाटत असे. आणि या गोष्टीची खात्री मला गुंजीला ताप आला, तेव्हाच झालेली होती. त्यामुळं डॉ. काळे जेव्हा परत फिरले, तेव्हा मला एकदम निराधार वाटू लागलं. गेल्या अनेक दिवसांच्या चालण्यात मला ज्याची आठवणही झाली नव्हती, अशी एक वस्तू चाचपण्यासाठी मी बेल्ट-पाउचमध्ये हात घातला.

ही वस्तू म्हणजे ठाण्यातील एका जनरल फिजिशियन मित्रानं 'राहू' देत जवळ' असं म्हणून दिलेल्या 'सॉर्बिट्रेट' च्या गोळ्या ! त्या गोळ्यांची खात्री करून घेऊन मी त्या पुन्हा बेल्ट-पाउचमध्ये काळजीपूर्वक ठेवून दिल्या.

पण तरीही मनावरचा ताण कमी होईना. बायपास झालेला माझा ठाण्यातील बालमित्र आठवू लागला. शेवटी पुन्हा एकदा बेल्ट-पाउचमध्ये हात तसाच ठेवला, आणि 'ॐ नमः शिवाय' म्हटलं.

कैलास-परिक्रमेचा पहिला दिवस

धारचेन ते झिरेबू हा प्रवास सुरू झाला. ही सगळी वाट डोंगरांतून जात

असली, तरी त्रासदायक चढउतार नव्हते. चालायला फारसे कष्ट पडत नव्हते. तरीही उद्या डोलमापासवर पोचण्यासाठी याकवर बसणं आवश्यक असल्यानं, आज सर्वांनी मधूनमधून याकवर बसण्याचा सराव करावा, असं सर्वांचं मत पडलं, आणि या यात्रेतील आणखी एक अभूतपूर्व अनुभव घ्यायला सुरुवात झाली.

याक हा तसा गरीब प्राणी; पण काही खास स्वभाववैशिष्ट्यं असलेला. हा प्राणी कधी एकटा चालत नाही. कळपानं चालतो. तो कधी पायवाटेनं चालणं पसंत करीत नाही, उलट समोर पायवाट दिसली की ती सोडतो आणि डोंगराच्या उतारावरून चालू लागतो. उतारावरून चालताना दोन-तीन फूट उंचीचे दगड ओलांडायला त्याला फारसे परिश्रम पडत नसावेत. पण पायवाटेनं चालायचं मात्र तो टाळतो. बहुधा आजूबाजूला जी काही खुरटी झुडपं, खुरटं गवत असतं, ते खायला मिळावं हा त्याचा हेतू असावा. त्यामुळं एका याकनं पायवाट सोडली की त्याच्यापाठोपाठ सर्व कळप पायवाट सोडून जाऊ लागतो. पायवाट सोडून डोंगराच्या उतारावरून चालणारा हा याकचा कळप आणि याकमन यांच्यात काही वेळा अर्धाएक किलोमीटरचं अंतर पडतं. याकवर बसलेले आपण, याकचा कळप जाईल तसे जात असतो. लांबून कुठून तरी याकमन शिट्ट्या मारत त्या कळपाला एका ठराविक दिशेनं प्रवास करायला लावतात, एवढंच. एरवी त्यांचं याकवर काहीच नियंत्रण नसतं.

याकला आपलं नियंत्रण केलेलं आवडत नसावं का ? बहुधा त्यामुळंच त्याला लगाम नसतो. त्याच्यावर बसलेल्या माणसाला काहीतरी धरायला आधार असावा म्हणून त्याच्या पाठीवर एक लाकडी ओंडका तेवढा बांधलेला असतो. खोगीर वगैरेचा पत्ताच नसतो. केवळ बसणाऱ्याला त्याच्या केसांची घाण लागू नये म्हणून सतरंजीची घडी ठेवलेली असते. ही सतरंजीही आडनिड्या ठिकाणी टाकलेली असते. सात-आठ फूट लांबीच्या याकच्या पाठीवर मध्यभागी बसायचं नाही. अगदी पाठीमागे बसायचं. त्या ठिकाणी बरोबर खाली याकचे मागचे पाय असतात. त्यामुळं चालताना त्याचे हे पाय जसजसे हलतात तसतसे त्याच्या प्रत्येक पावलागणिक बसणाऱ्याच्या पार्श्वभागाला लाथा बसल्यासारखे धक्के बसत असतात.

याकला नियंत्रण केलेलं आवडत नसल्यामुळं, आपण त्याच्या पाठीवर बसलो आहोत ही जाणीवही त्याला होऊ नये आणि त्याच्या पोटाला आपली टाच लागू नये, अशी सतत काळजी घ्यावी लागते. याकची पाठ चांगली रुंद असते. त्यामुळे आपले पाय फाकलेले रहातात. त्याच्या पोटाला टाच लागू नये म्हणून फाकलेले पाय लांब करून अधांतरी ठेवायचे. हा एक चांगलाच व्यायाम ठरतो.

अशा प्रकारे बसलं नाही तर याकला आपल्याबद्दल काय वाटेल ते सांगता येणार नाही. आपण त्याच्या पाठीवर बसलो आहोत हे तो विसरला असेल तर आपणच त्याला आठवण करून दिल्याची चूक भोगायची. तो विसरला नसेल तर तुमची टाच जरी त्याच्या पोटाला लागली तरी त्याला तुम्ही नियंत्रणाखाली आणताय अशी त्याची भावना व्हायची. दोन्हीपैकी काहीही असलं तरी त्यावर याकची प्रतिक्रिया एकच: तुम्हाला खाली पाडणं! मग तो पटकन मागच्या पायांवर उभा राहिल आणि मागच्या मागे सरकून तुम्हाला पाडील, किंवा तिरका होऊन तुम्हाला एका अंगाला पाडील किंवा चिडून सैरभैर धावायला लागेल, आणि मग त्याच्या लाथा सहन न झाल्यानं तुम्हाला त्याच्या पाठीवरून खाली उडी मारण्याचा निर्णय घ्यायला लावील.

हे सर्व टाळायचं, तर या प्राण्यावर पाय फाकवून बसायचं. तेही अधांतरी ठेवून, वर त्याच्या लाथा खायच्या. आणि हे सर्व का, तर म्हणे प्रॅक्टिस म्हणून !

या यात्रेत काय वाटेल ते प्रकार आहेत, असं काही वेळा मनात यायचं आणि एवढं करून काय असा शंकर भेटणार आहे असंही वाटायचं. कालच तर त्याला मोठ्या कृतज्ञतेनं नमस्कार केला होता, आणि आज ही शिक्षा !

झिरेबूच्या कॅंपशी पोचण्याअगोदर याकच्या पाठीवर बसून एक नदी पार केली, तेव्हा मात्र याकचा उपयोग झाल्यासारखं वाटलं. एरवी एवढ्या थंडीत पायातले बूट काढून, वुलनचे मोजे काढून बर्फासारख्या थंड पाण्यातून अनवाणी चालत जायचं म्हणजे दिव्यच ठरलं असतं.

नदी ओलांडून झाल्याबरोबर याकवरून उतरलो. याकवर चढणं आणि उतरणं हे याकमन मदतीला असतात म्हणूनच आपल्याला शक्य होतं. याकवर बसवताना तर बोचकं ठेवावं तसं ते आपल्याला याकच्या पाठीवर बसवतात.

डोलमावरची पूजा

काही वेळा धावती लोकल पकडावी तसे ते गडबडीनं आपल्याला धावत्या याकवर ठेवतात.

नदी ओलांडल्यानंतर झिरेबूचा कॅंप दिसू लागला. आज सबंध दिवसात कैलास दिसतच नव्हता. काही ठिकाणी मधे डोंगर असायचे. तर काही वेळा ढगांची फौज.

झिरेबूहन कैलास-दर्शन

एका डोंगराला वळसा घालून झिरेबूच्या कॅंपपाशी पोचलो. आणि अगदी अकस्मातपणे समोर-अगदी जवळ कैलास शिखर अवतरलं! भोवतालचं सारं निस्तब्ध वातावरण जिवंत झाल्याची हलकीशी जाणीव झाली.

कोणीच कोणाशी बोलत नव्हतं. मंत्रचळ्यासारखे एकटक समोर कैलासाकडे बघत बसलो. फक्त अर्धा एक किलोमीटरवर कैलास होता. त्याच्या या अंगाला बर्फ नव्हतं, त्यामुळं तो काळाकुळकुळीत नि धिप्पाड वाटत होता. पण बर्फ नसलं तरी शेकोटीची जशी दुरूनही ऊब जाणवते, तसा डोंगराचा गरवा अंगाला जाणवत होता.

धारचेनहून चार डोंगरांत उठून दिसणारा पांढराशुभ्र कैलास इथं अवाढव्य आणि काहीसा उग्र दिसत होता. येथील सर्व वातावरणावर त्याची हुकुमत असल्यासारखं वाटत होतं. धारचेनहून पुढच्या बाजूनं पाहिलेला कैलास दर्शनीय वाटला होता, इथं तो महा शक्तिशाली वाटत होता.

इथं आल्यावर कैलास केवळ एक डोंगर आहे की ते शंकराचं वसतिस्थान आहे, एवढंच काय --- कैलास आहे की कैलासपती आहे, या कारणमीमांसेत आता रसच राहिला नव्हता. जे काही समोर होतं ते भव्यदिव्य होतं. देहभान हरपवणारं होतं. स्वतःचं अस्तित्व विसरायला लावणारं होतं.

संध्याकाळ होऊ लागली. सूर्यास्ताच्या वेळी कैलासाचे रंग बदलू लागले. त्याची उग्रता कमी झाली. आल्हाददायकता वाढत गेली. थोड्या वेळानं तर धिप्पाड काळा कैलास चक्रे सोनेरी दिसू लागला. साऱ्या आसमंतावर हुकुमत गाजवणारा कैलास आता आमच्याशी चक्रे गप्पा मारू लागला. आम्ही त्याच्या घरी आल्याचा त्याला आनंद झाल्यासारखं वाटू लागलं.

हळूहळू झोपायची वेळ झाली. मातीच्या घरात झोपायला गेलो. रात्री दोन वेळा बाहेर आलो. नवीन आणलेलं खेळणं उशाशी ठेवावं आणि झोपेत मधूनच चाचपडून ते तिथं आहे याची खात्री करून घ्यावी, तसं लहान मुलासारखं रात्री दोन वेळा बाहेर येऊन पाहिलं. गुडुप अंधारात कैलास तिथंच एकटा उभा होता! सगळं दृश्य विलक्षण स्वप्नवत होतं.

पहाटेलाच कोणीतरी ग्लानीतून जागं केलं. बाहेर येऊन पहातो तो अवाढव्य कैलास! कालचा सोनेरी कैलास कुठं गेला ?

काहीशा भीतीनंच कैलासाला नमस्कार केला. कारण आज आम्ही डोलमापास क्रॉस करणार होतो. यात्रेतला सर्वात धोकादायक भाग आज आम्हाला पार करायचा होता.

डोलमापासकडे

चालायला सुरुवांत केली. सुरुवातीला विशेष जाणवलं नाही. पण हळूहळू दम लागायला लागला. चालण्याचा वेग मंदावला. तीन चढ चढून गेलो. आणखी दोन चढ चढायचे होते. त्यानंतर डोलमाचा चढ लागणार होता. दम लागत असल्यानं चालण्याचा वेग मंदावला होता. लिपूप्रमाणे डोलमालाही ठराविक वेळात पोचायचं होतं. दुपारनंतर केव्हाही हवामान बदलून हिमवादळ होण्याची शक्यता होती. 'डोलमाला दहा मिनिटांपेक्षा जास्त वेळ थांबू नका' अशा सूचना आम्हाला मिळालेल्या होत्या. त्यामुळं तीन चढ चढून गेल्यावर, उशीर होऊ नये म्हणून सर्वजण याकवर बसलो.

पुन्हा याकवरचा प्रवास सुरू झाला. तीच मागच्या वेळची कसरत. पण आता थोडी सवय झाली होती. मन मात्र डोलमाच्या भीतीनं पूर्णतः ग्रासून गेलं होतं. त्यामुळं इतर त्रासाची जाणीवच होत नव्हती.

दोन चढ चढून गेलो, आणि सुमारे हजार फुटांचा भिंतीसारखा सरळसोट असलेला डोलमाचा चढ सुरू झाला.

याक चढू लागले. साधारण सत्तर अंशांचा चढ होता. कमीअधिक प्रमाणात प्रत्येकाच्याच मनात भीती होती. पण याचा एक चांगला परिणाम असा झाला की प्रत्येकजण दुसऱ्याला धीर देत होता; याकवर कसं बसायचं याच्या सूचना करीत होता. कुणी एखादा याकच्या पाठीच्या टोकाकडे आला की लगेच सूचना यायची : 'पुढं सरक'.

चढ इतका सरळ होता की सरकत-सरकत पडू नये म्हणून याकच्या पाठीवर उपडा झालो. पाय त्याच्या शेपटीच्या बाजूला लांब करून अधांतरी

ठेवले. याकच्या पाठीवर बांधलेला लाकडी ठोकळा हातानं घट्ट धरला होता. पण चढ उभाच्या उभा असल्यानं शरीराचं पुष्कळसं वजन हातावर येऊ लागलं. पुलअप्स काढताना जसं आपण हातावर वजन घेतो, तसं शरीराचं वजन हातावर घ्यावं लागत होतं. हाताला रग लागू लागली. ही रग सारखी वाढत होती. आता यापुढं ही वाटचाल अगदी अशक्य असं वाटू लागलं, तेव्हा ठोकळ्यावरची हाताची पकड सोडून दिली. दुसऱ्या क्षणी याकच्या पाठीवरून मागच्या बाजूला घसरलो आणि पाय जमिनीला टेकले. याक पुढं निघून गेला. त्याला या प्रकाराची जाणीवही नव्हती. याकवरून उतरल्यावर आजूबाजूला पाहिलं. माझ्या पुढं आणि मागं याक सोडून दिलेले माझे कितीतरी सहयात्री दिसले.

याक जिथं सोडला तिथं थांबून एकदा डोंगराच्या पायथ्याकडे नि एकदा माथ्याकडे पाहिलं. अर्ध्यापेक्षा जास्त चढ चढून आलो होतो. उरलेला चढ आता चालत चढायचा होता. चालायला सुरुवात केली. सावकाश चढू असं मनाशी ठरवलं. पण थोड्याच वेळात लक्षात आलं की ही गोष्ट आपण ठरवण्यावर अवलंबून नाही. दर दहा पावलांगणिक दम लागत होता. श्वासोच्छ्वास जोरजोरात चालल्यामुळं थांबावं लागत होतं. अर्धा किलोमीटर चालणं पायांना सहज शक्य होतं. पण प्रत्येक पावलांगणिक हृदयाचे ठोके वाढत होते. काही पावलं चालून गेल्यावर श्वास घेण्यासाठी हटकून थांबावं लागत होतं. हवेतल्या ऑक्सिजनचं प्रमाण कमी झालं असल्याचं जाणवत होतं. फार ताण पडला तर हृदय बिघडेल अशी भीती वाटू लागली होती. डोलमापास आयुष्यातला एक चांगलाच धडा शिकवत होती.

दिल्लीपासून आम्हाला मिळत असलेल्या डोलमाबाबतच्या सावधानतेच्या इशान्यांचं महत्त्व आता पुरेपूर पटू लागलं होतं. पण त्याहीपेक्षा याकचं महत्त्व पटू लागलं. जे अंतर आम्ही याकवर बसून केवळ अर्ध्या तासात कापलं होतं, त्यापेक्षा कमी अंतर चढून जायला दोन तास लागले. पहिल्या अर्ध्या तासात याक तीन वेळा थांबला, तेव्हा त्याचं जोरजोरात श्वास घेणं जाणवलं होतं. पण तेव्हा तो एक प्राणी आहे एवढीच त्याच्याबद्दलची भावना मनात होती. आता जाणवू लागलं की तो एक गुणी प्राणी आहे. त्यानं आपल्यासाठी फार कष्ट

घेतले आहेत.

डोलमापासवर पोचलो, आणि पाहिलं तर याक शांतपणे चरत होते. त्यांच्याकडे बघत मी त्यांना अगदी कृतज्ञतापूर्वक नमस्कार केला.

डोलमाला हवा छान होती, तासभर थांबता आले. बरोबरच्या सहयात्रींनी पूजेचं साहित्य काढून पूजा केली. आरती केली. आरती झाल्यावर सवयीनं सर्वांचे हात जोडले गेले. बालपणीचे संस्कार जागे झाले. मनात भक्तिभावानं 'ॐ नमः शिवाय' म्हटलं गेलं. प्रवासाच्या प्रक्रियेमुळं झालेला माझ्यातील बदल मला जाणवून गेला. पण आता त्या प्रक्रियेचा बदल कसा व का झाला याच्या कारणमीमांसेचा विचार करण्यात काहीच रस राहिला नव्हता. जितक्या सहजतेनं याकला नमस्कार करून झाला होता, तेवढ्याच सहजतेनं शंकराबद्दल भक्तीची भावना मनात जागृत झाली. अभावितपणं याकला केलेला नमस्कार शंकराच्या नंदीला केल्यासारखं झालं होतं आणि पाठोपाठ शंकराला ! आता मनात भीती नव्हती. सक्ती तर नव्हतीच नव्हती. जगात देव आहे किंवा नाही या विचारात तार्किकता आणण्याची गरज वाटत नव्हती. सारा तर्क आणि कारणमीमांसा थांबली होती. त्याची जागा विश्वासाच्या भावनेनं आणि भक्तिभावानं घेतली होती.

खरंच, एकाएकी किती मोकळं वाटायला लागलं. मनात आलेली भावना कोणत्याही निमित्तानं दडपली नाही तर नेहेमीच असं मोकळं वाटेल. इतके दिवस देव आहे की नाही, असलाच तर काय आणि नसलाच तर काय, असे विचार करून किती घालमेलीत दिवस काढले होते मी. आलेली भक्तिभावना मी विचार करण्याच्या निमित्तानं उगीचच दाबत होतो. 'Destroy reason to make room for faith' हेच खरं!

डोलमापासवरून आता दुसऱ्या बाजूनं उतरायला लागलो. आधीचा चढ जेवढा सरळ होता, तेवढाच उतारही सरळ होता. इथं बर्फावरूनही चालावं लागत होतं. उतरत असताना उजवीकडे कैलास दिसू लागला.

डोलमापासवरून कैलास दिसत नव्हता. केवळ अंदाजानं त्याच्या दिशेनं नमस्कार केला. तो डोळ्यांना दिसला नाही, तरी मनात शंकर जागत होता.

आणखी थोडं खाली उतरल्यावर कैलासाच्या पायथ्याशी खोल दरीत

गौरीकुंड दिसलं. कैलास पर्वत आणि आम्ही उतरत असलेला डोंगर यांच्या मध्ये असलेल्या दरीत गौरीकुंड होतं. हे कुंड छोट्याशा तळ्यासारखं होतं. पार्वती तिथं स्नानाला येत असे असं कुणीतरी म्हटलं. माझ्या मनात आलं: येत असे का ? येते असं का म्हणत नाहीत? खरोखरच या भूमीवर शंकर अस्तित्वात आहे आणि गौरीकुंड पाहिल्यावर आपण त्याच्या घरातच फिरतो आहोत असं वाटायला लागलं. कोणीतरी प्रसादाची पिशवी काढली. पण तो वाटणार कोण ? कोणालाच उठण्याचे श्रम घ्यायचे नव्हते. सर्वचजण विलक्षण थकलेले होते.

मी उठलो. 'मी प्रसाद वाटतो' असं मी अशा काही मनःस्थितीत म्हटलं, की जसा काही माझ्यातच शंकर संचारला आहे. शंकराचा साक्षात्कारी त्याचा प्रसाद वाटणार नाही हे कसं शक्य आहे?

पण हा दैवी अवतार क्षणिकच ठरला. प्रसाद वाटतावाटता नंदिनी नावाच्या एका महिला सहयात्रीच्या पायावर माझा पाय पडला. ती पाय पसरून बसली होती. तिच्या पायावर पाय पडल्यानं माझा थोडा तोल गेला. मध्येच कशाला पाय पसरून बसलीस असं मी तिला रागानं म्हणालो. यावर जोग मध्येच तोंड खुपसून म्हणाले, "ती आधीच तिथं पाय पसरून बसली होती. तुम्हीच तिच्या पायावर पाय टाकलात."

हे ऐकून मी जोगांवर खवळलो. "नंदिनी केवळ स्त्री आहे म्हणून तुम्ही तिची बाजू घेताय." असं मी त्यांना म्हणालो.

आतापर्यंत आम्हा कोणात अशी खडाजंगी झालेली नव्हती. पहिल्या दिवशी कॅमेरावरून पंगूला घडलेला प्रसंग म्हणजे केवळ एकमेकांवर गुरगुरण्यासारखं होतं. इथं चक्क बोलाचाली झाली.

एवढं झाल्यावर कोणीतरी नंदिनीला म्हणालं, "नंदिनी, तुला याकनं च पाय ठेवल्यासारखं वाटलं असेल." तेव्हा नंदिनी म्हणाली, "याकनं नुसता पाय ठेवला असता; हे डॉक्टर पायावर पाय तर देऊन गेलेच, शिवाय त्यांचं बोलणं ऐकून घ्यावं लागलं. याकनं तेवढं तरी केलं नसतं."

नंदिनीचं म्हणणं खरं होतं. याक हा मुका आणि गुणी प्राणी. मी काही झालं तरी मनुष्यप्राणी!

मी पाणी मागत होतो. व्यवस्थापन जमत नाही असं म्हणून जोगांची अवहेलना करित होतो. जोग पुन्हापुन्हा मला म्हणत होते, “तुम्ही जरा खाली चला. मग मी तुम्हाला सांगतो.”

तेव्हापासून माझं वागणं चिडचिडं झालं होतं. नंदिनीच्या पायावर पाय पडला, त्यात ही आणखी भर पडली.

डोलमाचा उतार उतरून खाली आलो तेव्हा जोगांनी माझ्या आधीच्या वागण्याची मला आठवण करून दिली. मला ओशाळल्यासारखं झालं. ‘हाय आल्टिट्यूड’चा माझ्यावर परिणाम झाला होता. उचावर गेल्यावर ऑक्सिजनचं प्रमाण कमी होत असल्यानं मेंदूची कार्यक्षमता कमी होते आणि माणसाचा चिडचिडेपणा वाढतो. मेंदू माझाच असला तरी त्या वातावरणाचा माझ्यावर असाही एक परिणाम झाला होता. शंकरावर भक्ती आणि सहप्रवाशांवर राग!

डोलमापास उतरून खाली आलो, तेव्हा परीक्षा संपल्यावर दडपणातून मुक्त झाल्यासारखं वाटलं. सुदृढ वातावरणात थडामस्करी सुरू झाली. यात्रेतला सर्वात धोकादायक भाग सुखरूपपणे पार पडला होता. सर्वजण अगदी खुषीत होते.

रमतगमत झांगझेबूच्या कॅंपवर येऊन पोचलो. गेले तीन दिवस आमचा आम्हीच स्वयंपाक करून जेवत होतो. खरं तर ‘आमचा आम्ही’ हे केवळ म्हणायला. मी स्वतः आयुष्यात कधीच स्वयंपाक केलेला नव्हता, तर इथं तो काय जमणार? पण मला व्यवस्थित खायला मिळत होतं. नंदिनी आणि माधवी या माझ्याबरोबरच्या दोन महिला-सहयात्री मला खाऊ घालीत होत्या.

माधवीला पाहून अन्नदात्रीचे आभार वगैरे मानणं शक्यच नव्हतं, तरीही ते मानले. तिला म्हटलं, “तुझ्याएवढ्या माझ्या लहान बहिणी आहेत. त्यांनी मला काही विचारलं तर उत्तर देण्याची माझी जबाबदारी आहे असं मला कधीच वाटत नाही. एवढंच काय, त्यांच्या बोलण्याची दखलही मी घेत नाही. एवढं मी त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो. पण तू मला खायला घातलंस म्हणून मी तुझ्याशी थोडं तरी बोलतो. झालं माझं आभारप्रदर्शन!”

दुसरी नंदिनी. तिला म्हटलं, “मला काही स्वयंपाक वगैरे येत नाही. तुम्ही तो करून दिलात म्हणून मला खायला मिळालं. तुम्ही आता बसा आराम

करत. मी भांडी धुतो.”

तशा कडाक्याच्या थंडीत रात्री जेवण झाल्यावर बर्फासारख्या थंड पाण्यानं भांडी धुणं हे काम खरोखरच अवघड होतं. पण गेले तीन दिवस आम्ही नऊजण एका कुटुंबातल्यासारखे रहात-वागत होतो. आमच्यांतील प्रत्येकजण त्या कुटुंबातला आवश्यक घटक बनलेला होता. सारीजणं जमेल तशी कामं वाटून घेत होतो.

अखेरचा दिवस

कैलास-परिक्रमेचा तिसरा म्हणजे शेवटचा दिवस आम्ही चक्र पिकनिकच्या मूडमध्ये काढला. सरळ सपाटीवरचा रस्ता. बाजूनं वाहणारी चुनखडीच्या रंगाची पांढरीशुभ्र नदी. दोन्ही बाजूला डोंगर. मन मानेल तसे थांबत होतो, चालत होतो, गाण्याच्या भेंड्या लावत होतो.

एरवी फारसं न बोलणारे साठे. पण गाण्याच्या भेंड्यांत ते एकटे विरुद्ध आम्ही सर्वजण. भाषेचं बंधन नाही. हिंदी गाणी म्हणा, मराठी म्हणा, तामिळ म्हणा, बंगाली म्हणा, नाहीतर इंग्लिश म्हणा. फक्त लयबद्ध गायचं एवढाच नियम. साठ्यांचं मराठीतलं पाठांतर भरपूर होतं. ते सर्व भाषांना पुरून उरले. आता हे हरतात असं वाटलं, तेव्हा त्यांनी मोरोपंतांची केकावली सुरू केली. मग मात्र आम्ही मराठीभाषकांनी इतर भाषकांना सांगून टाकलं, “आता आपण हरलो असं मानायला हरकत नाही.”

या दिवशीच्या प्रवासात आणखी एक गंमत घडली. आम्ही हौस म्हणून याकवर बसायला लागलो. गेले दोन दिवस याकपासूनच नाही, तर आमच्यापासूनही लांब रहाणारे याकमन आमच्यांत मिसळत होते. खाणाखुणा करून आमच्याशी बोलत होते. मी बालरोग-तज्ज्ञ. भाषेच्या माध्यमाशिवाय संवाद साधण्याचा माझा रोजचाच उद्योग. या याकमन लोकांशी माझं इतकं जुळलं, की दुसऱ्या दिवशी धारचेनहून आम्ही निघालो, तेव्हा माझं सामान या याकमन लोकांनीच बसमध्ये ठेवलं.

कैलास-परिक्रमेच्या शेवटच्या दिवशी कैलासला संपूर्ण प्रदक्षिणा करून धारचेनला पोचलो. डॉ. काळे, श्री. कुडाळकर व कुडाळकरवहिनी भेटल्यावर, घरी वाट पहाणाऱ्या वडीलधारी माणसांना भेटल्याचा आनंद झाला. सर्वजण सुखरूप परतलो. कोणाला काही त्रास झाला नाही, दुखापत झाली नाही, हे पाहून त्यांचाही जीव भांड्यात पडला.

धारचेनला कैलासानं पुन्हा दर्शन दिलं. मधल्या प्रवासात अनेक डोंगर मध्ये असल्यानं कैलासदर्शन झालंच नव्हतं.

एका बाजूला कैलास पहात होतो, तेवढ्यात दुसऱ्या बाजूला मनोहारी इंद्रधनुष्य दिसलं. धारचेनच्या कॅम्पच्या या बाजूला मैलच्या मैल पसरलेलं तिबेटचं पठार होतं. दोन्ही बाजूला जमिनीला टेकणारं अर्धवर्तुळाकार इंद्रधनुष्य मी आयुष्यात प्रथमच पहात होतो. कोणीतरी म्हणालं, “इंद्रधनुष्याचा पाठलाग करा, सोनं सापडेल, अशी इंग्रजीत म्हण आहे.”

इंद्रधनुष्याचा पाठलाग सुरू झाला. काही वेळानंतर आम्ही मानसकडे प्रस्थान केलं.

मानसच्या काठी

मजल-दरमजल करीत मानसला येऊन पोचलो. माझ्या वडिलांचे आणि या यात्रेला जाऊन आलेल्या इतर काहीजणांचे अनुभव ऐकून मी मानसपरिक्रमा करायची नाही असं मनाशी पक्क ठरवून आलो होतो. मानसपरिक्रमा करण्यापेक्षा मानसच्या काठी एकाच ठिकाणी रहाणं अधिक श्रेयस्कर, असं या सर्वांनी मला सांगितलं होतं.

मानसच्या काठी ज्या कॅम्पवर मी रहाणार होतो, त्या ठिकाणाचं नाव झैदी. धारचेनहून परिक्रमा करणाऱ्या माझ्या सहयात्रींना बसनं होर या गावी आधी सोडलं, आणि मग परिक्रमा न करणाऱ्या आम्हा मंडळींना झैदी या ठिकाणी सोडलं. आम्ही झैदीला पोचेपर्यंत संध्याकाळ व्हायला आली होती.

झैदीचा कॅम्प मानसच्या काठी होता. समोरच मानससरोवर दिसलं. एव्हाना अंधार पडायला सुरुवात झाली होती. सरोवराचं पाणी गडद निळं दिसत होतं.

कॅंपवरील मातीच्या घरात सामान ठेवेपर्यंत चांगलाच काळोख पडला. आम्ही घाईघाईनं जेवून घेतलं आणि बाहेर आलो.

आता वातावरणात चांगलीच थंडी पडली होती. ती अगदी अंगाअंगात भिनत होती. पण मानस बघण्याची अनिवार उत्कंठा लागली होती. त्या उत्कंठेनं मी बाहेर आलो खरा; पण एकाएकी डोळ्यांनी वेध घेतला तो आकाशाचा. सगळ्याभर असंख्य, अगणित तारे. आकाशाचा निळा रंग. धूळ नाही, धूर नाही, धुकं नाही आणि ढगही नाहीत. ओळखीचा काय तो फक्त चंद्र. आयुष्यातली जास्तीत जास्त मजा म्हणजे पंचतारांकित, अशा शहरी संस्कृतीतल्या मला हे ठिकाण किती तारांकित आहे हे मोजण्याचा मोह झाला, आणि माझं मलाच हसू आलं. वान्याची मंद झुळूक अंगाला चाटून गेली. जणू काही निसर्गही माझ्या हसण्यात सामील झाला.

झिरेबूच्या कॅंपपाशी कैलास पाहिला, तेव्हा ग्लानीत असल्यासारखा झोपलो होतो. आता मानसच्या काठी स्वतःशीच गालातल्या गालात हसून झोपी गेलो. इथल्या वातावरणात विलक्षण हळुवारपणा होता. इथली वान्याची मंद झुळूक शरीरमनाला कुरवाळून जात होती. इथले तारे डोळे मिटल्यावरही नजरेसमोर दिसत होते. इथल्या थंडीच्या कुशीत झोपताना लहान मूल झाल्यासारखं वाटत होतं. कदाचित झोपेतही मधूनमधून लहान मुलासारखं चेहेऱ्यावर हसू फुटत असेल. पण ते मला कसं कळणार? निरागसता जाणवली तर ती निरागसता कसली?

सकाळी नेहेमीपेक्षा लवकर जाग आली. खरं तर आज उठण्याची घाई नव्हती. पण तरीही उठलो. अंगात आळस नव्हता. बाहेर आलो. मानसचं पाणी चकाकत होतं. सूर्योदय झालेला होता. मानसच्या काठाच्या डोंगरावरचं बर्फही चकाकत होतं. हा बर्फाच्छादित डोंगर होता. गुरला-मांधाता हा पर्वत राक्षसतलहूनही पाहिला होता. मानस आणि राक्षसतल हे दोन्ही त्याचे शेजारी. या दोघांना तो समान वागणूक देत होता. दोन्ही ठिकाणांहून तो प्रेक्षणीय वाटत होता. लांबवर कैलास दिसत होता. उठल्याबरोबर देवाला नमस्कार करावा हे इथं मुद्दाम मनात आणायला लागलंच नाही. ती कृती आंपोआप होऊन गेली.

मानसचा समोरचा किनारा दिसतच नव्हता, एवढा त्याचा भरपूर विस्तार आहे. आजूबाजूला लहानलहान मातीचे डोंगर. गुरला-मांधाता आणि दूर अंतरावर दिसणारा कैलास एवढेच पर्वत बर्फाच्छादित.

मानसचा किनारा दूरवर जाणारा: पांढऱ्या रंगाचा. त्यात थोडी पिवळी छटा. किनाऱ्यावरून चालू लागलो. सारं शांत होतं. लगबग नव्हती. आज कुठंच पोचायचं नव्हतं.

दिवस वर येऊ लागला तसं मानस आपले रंग बदलू लागलं. निळ्या आणि हिरव्या रंगांच्या वेगवेगळ्या छटा त्यात डोकावू लागल्या. अंतरंगाचे रंग बदलावेत इतक्या नकळतपणे बदलणाऱ्या या छटा. आता त्या मनाचाही ठाव घेऊ लागल्या. आकाश डोळ्यांना पापण्यागत स्पर्श करीत होतं. भूतलाला स्पर्श करणारं आकाश यापूर्वी मी केवळ क्षितिजावर पाहिलेलं होतं. मानसचे बदलणारे रंग म्हणजे आकाशाचंच प्रतिबिंब होतं. मानस आणि आकाश यांचं ते एकजीव होणं होतं. दोन्हीही या विश्वाचे घटक होते. रात्री पाहिलेल्या तारांगणातील प्रत्येक तारा याच विश्वाचा घटक होता. मला कुरवाळून गेली ती वाऱ्याची झुळूकही विश्वाचाच घटक; आणि मानसच्या तीरावर फिरणारा मीही विश्वाचा घटक. अणूएवढा असलो, तरी याच विश्वाचा अंश माझ्याही स्वरूपात आहे. ज्या कोणत्या शक्तीवर हे विश्व चालतं, तीच शक्ती मला चालवते. ही जाणीव झाली, आणि माझ्या लक्षात आलं की मी 'ॐ नमः शिवाय' म्हटलं काय किंवा 'ॐ गं गणपतये नमः' म्हटलं काय, किंवा 'हम होंगे कामयाब' म्हटलं काय, सारं सारखंच आहे. हे म्हणणं केवळ मला झालेली ती जाणीव प्रकट करण्यासाठी आहे; ती जाणीव जागवण्यासाठी आहे.

आता 'ॐ नमः शिवाय' मी सक्तीपोटी किंवा भीतीपोटी म्हणत नव्हतो. आणि भक्तीपोटीही म्हणत नव्हतो. केवळ मला झालेल्या या जाणिवेच्या साक्षीभावानं मी हे म्हणत होतो. मी शंकराची भक्ती करतो की गणपतीची, हा भाग आता अगदी दुय्यम वाटू लागला. कशाचीही भक्ती केली तरी चालणार होती.

स्वतःचं नाव उच्चारवं तसं मी आता 'ॐ नमः शिवाय' म्हणायला

लागलो. या विश्वात शंकराला जसं नाव आहे, तसं मला आहे. शंकराला नमस्कार करून मी त्या विश्वाची आणि विश्वशक्तीची आठवण करीत होतो.

आता माझ्यावर कशाचंच दडपण नव्हतं. या विश्वात देव आहे किंवा नाही हा प्रश्न 'मी आहे किंवा नाही' या प्रश्नासारखाच मला वाटू लागला. मी आहे, विश्वाचा एक घटक आहे, विश्व आहे. यांत देव कोण ? जसं मानसचं पाणी खरं, पाण्याचा रंग खरा, की मानसच्या पाण्यात रंग भरणारं आकाश खरं? खरं तर सर्वच खरं!

देवाचा प्रश्न माझ्यापुरता तरी सुटला होता. दोन दिवस कधी उजाडले आणि कधी मावळले, कळलंच नाही. दोन दिवस स्वच्छंदपणे मानसच्या काठावर फिरत होतो. कुडाळकरवहिनींनी केलेलं जेवण जेवत होतो. बिछान्यात लोळत होतो. कुडाळकर-दांपत्याशी गप्पा मारीत होतो.

मानसच्या काठावरचं वास्तव्य असं हे शून्य प्रहरात काढल्यासारखं वाटत होतं. दोन दिवस संपल्याचं ध्यानात आलं ते तिसऱ्या दिवशी मानस-परिक्रमा करून आमचे इतर सहयात्री परत आले, तेव्हा.

त्यानंतर मानसच्या काठी सार्वजनिक पूजा झाली. 'रुद्र' म्हणणारा, आणि आम्हाला 'मृत्युंजय मंत्र' शिकवणारा ओंकारानंदस्वामी कालापानीहूनच परत गेला होता. पण श्रद्धानंदस्वामी बरोबर होता.

श्रद्धानंदस्वामीसारखा संन्यासी-स्वामी या यात्रेच्या निमित्तानं मी प्रथमच पाहिला. आश्रमात अनेक स्वामी असतात; पण आश्रमातही आश्रमाचं व्यवस्थापन पहाण्यासाठी काही स्वामी लागतात, हे मला या श्रद्धानंदस्वामीला भेटल्यावर कळलं.

श्रद्धानंदस्वामी संन्यासाची दीक्षा घेतलेला. संन्यासाची दीक्षा मिळण्यासाठी जी काही पाच-पंधरा वर्षं ब्रह्मचारी म्हणून रहावं लागतं, तेवढी वर्षं ब्रह्मचारी म्हणून उमेदवारी केलेला. वयानं तिशीतला. एकदा मी त्याला विचारलं, "स्वामी, तू तुझं घर केव्हा सोडलंस?"

स्वामी हुषार होता. माझ्या प्रश्नाचा रोख त्याला बरोबर समजला. त्यानं निःसंदिग्धतपणे उत्तर दिलं, "मैं ये लाइन में पंधरा सालसे हूँ."

श्रद्धानंदस्वामी म्हणजे खरोखरच एक वल्ली होती. तिबेटमध्ये खर्च

करण्यासाठी आम्हाला जे डॉलर्स मिळाले होते, त्यांचीही किंमत त्यानं अनधिकृतपणे म्हणजे थोडक्यात काळाबाजार करून वसूल केली होती.

हा स्वामी आणि प्रभाकरन् यात्रेत मित्र झाले होते. दोघेही तामिळनाडूचे आणि एकमेकांना पूरक. दोघेही समवयस्क.

मानसकाठच्या सार्वजनिक पूजेसाठी म्हणून जो होम पेटवला होता, त्याच्या जवळ, मानसकाठची थंडी कमी जाणवेल अशा बेतानं प्रभाकरन बसला होता. गिड्ड्या प्रभाकरनच्या हातात जाडसर पोथी होती. वयानं तिशीतला असलेला प्रभाकरन वाचतावाचता मधूनच स्वतः उठायचे कष्ट न घेता श्रद्धानंदस्वामीला 'साऽऽमी प्रदक्षिणा' असं तामिळी उच्चारांत सांगत होता. ते शब्द कानावर पडले की तुडतुड्या श्रद्धानंदस्वामी त्या अग्नीभोवती आणि प्रभाकरनभोवती पटकन एक फेरी मारत होता. अशा रीतीनं ही पूजा चाललेली होती. आम्ही इतर सर्वजण भोवताली हात जोडून उभे होतो.

कुणालाच पूजेत फारसा रस नव्हता. बहुधा प्रत्येकजण आपापल्या पद्धतीनं मनातल्या मनात पूजा करीत असावा.

पूजा झाली, आणि आम्ही परतीच्या प्रवासाला लागलो. रमतगमत ताकलाकोटला येऊन पोचलो. आता सगळ्यांची खरेदीची गडबड सुरू होणार होती. विश्वाशी नातं सांगणाऱ्या मला आता सगळी नाती आठवायला लागली. एक नातं ठेवणं किती सोपं असतं! ब्रह्मानंदी टाळी.

ताकलाकोटला खरेदी केली; पण जुजबीच. फारशा आकर्षक वस्तू आढळल्या नाहीत. ताकलाकोट हे तिबेटच्या अगदी अंतर्भागातलं गाव. तेही खेडेगावासारखं. बाजार असा नव्हताच. नेमकी त्या दिवशी तिथं जत्रा होती. पण जत्रेत स्थानिक अशा वस्तू फारशा दिसल्या नाहीत. बहुतेक वस्तू तैवानमधे बनवलेल्या. त्यामुळं ताकलाकोटला खरेदीचं आकर्षण राहिलं नाही. जी काही खरेदी केली ती दिल्लीत. जे दिल्लीत मिळतं ते मुंबईतही मिळतं. पण दिल्लीत घेतलेल्या वस्तू 'चायनातून आणल्या' असं सांगितलं. 'चायनाहून आणल्या' म्हटल्यावर आम्हाला त्याचं अप्रूप जास्त. पण त्यात चूक तरी काय ? मीही नाही का कैलास-मानसला गेलो, आणि मी विश्वाचा घटक आहे, विश्वशक्तीचा माझ्यात अंश आहे, आणि त्याची जाणीव ठेवण्यासाठी देवाचं

नाव घ्यायला हवं, असं शिकलो? हे विश्व काय माझ्या घराच्या छपरावर नाही ? माझ्या घरात नाही ? पण ही जाणीव व्हायला मला केवढा प्रवास करावा लागला! याचसाठी तर माणसानं तीर्थयात्रा करावी.

‘केल्याने देशाटन’ या कार्यक्रमात अधूनमधून तीर्थयात्राही असावी, हेच खरं.

ताकलाकोटहून निघालो. परतताना तीच बस, तीच ट्रक, तेच घोडे आणि तेच चालणं. पुन्हा एकदा लिपूपास क्रॉस केली. खरं तर येताना बर्फ वाढला होता. पण काहीच जाणवलं नाही. आता पाठीशी अनुभव होता, आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचं म्हणजे पावलांना मायदेशाची ओढ लागलेली होती. लिपूपास क्रॉस केली, तेव्हा मायदेशी म्हणण्यापेक्षा घरीच पोचण्याचा आनंद झाला.

या आनंदाच्या भरात लिपूपास ते नवीडांग व नवीडांग ते कालापानी हा जाताना दोन दिवसांत आणि तेही घोड्यांच्या व लष्कराच्या जवानांच्या मदतीनं केलेला प्रवास आता लवकर आटपल्यासारखं वाटलं. मुलं शाळा सुटल्यावर धावत वर्गाबाहेर पडतात, तशीच ही कृती झाली.

कालापानी सोडलं आणि दुसऱ्या दिवशी गुंजीला पोचलो. गुंजीहून बुधीला आलो. पुन्हा हिमालयातला स्वर्ग पहायला मिळाला, याचा मनस्वी आनंद झाला. जाताना जे डोंगर चढलो आणि उतरलो, तेच डोंगर येताना चढत आणि उतरत होतो. पण आता त्या विश्वशक्तीचा अणूएवढा का होईना, पण काही अंश आपल्यात आहे, याची फार तीव्रतेनं जाणीव झाली.

डोंगरच काय, पण मालप्याच्या अत्यंत धोकादायक परिसरातही निर्धास्तपणे चालत होतो. भन्नाट वाहणारी काली नदी येतानाही लागली. पण कालीनदी आणि मी – आम्ही दोघांही विश्वाचे घटक असल्याची पक्की जाणीव आता मनामध्ये रुजलेली होती. त्यामुळं मनाला भीती शिवत नव्हती. गाणी म्हटल्याप्रमाणं वेगवेगळ्या ठेक्यात ‘ॐ नमः शिवाय’ म्हणत होतो. जाताना मालप्याच्या ज्या शंकरासमोर ओशाळल्यासारखं वाटलं होतं, त्या शंकराला आज मित्राला म्हणावं तसं ‘सलाम साब’ म्हटलं.

मालप्यानंतर गालागड गालागडनंतर सिरखा... जाताना होता तसाच

एकेक दिवसाचा प्रवास; पण फास्ट ट्रेन जशी स्टेशनं मागं टाकीत धावत असते, तसा हा प्रवास वाटला. सिरख्याहून आता सरळ धार्चुला. येताना पंगूला थांबायचं नव्हतं. सगळा उताराचाच रस्ता होता. जाताना जे अंतर कापायला दोन दिवस लागले होते, ते आता एका दिवसात कापणार होतो. सिरख्यापासून पंगूपर्यंत आलो.

पहिल्या दिवशी मोठ्या हिकमतीनं चढलेली 'थानेदार की चढाई' उतरायला लागलो. उतरताना मात्र रेंगाळत-रेंगाळत पावलं उचलीत होतो. आमच्याबरोबर असलेल्या प्रणवेशानंद या बंगाली स्वामीला उतरताना त्रास होत होता. वयानंही तो मोठा होता. उतारावर त्याचे गुडघे दुखत होते. तो हळूहळू चालत होता. सर्वजण भरभर चालत पुढं निघून गेले. स्वामीबरोबर कोणीतरी असावं म्हणून मी थोडं चालून गेल्यावर त्याच्यासाठी थांबत होतो.

पण खरं तर ते एक निमित्त होतं. आतापर्यंतच्या परतीच्या प्रवासात भराभर अंतर कापावं असं वाटत होतं. पण आता जाणूनबुजून रेंगाळत चालत होतो. चालण्याचा हा शेवटचा भाग होता. या डोंगरांची सतत लाभलेली संगत आज संपणार होती. हा स्नेहबंध सोडवत नव्हता. 'He Who goes to hills goes to his mother' हे भाष्य जाणवायला लागलं होतं.

मी आणि स्वामी प्रणवेशानंद इतरांपेक्षा जवळजवळ दोन तास उशीरानं बसजवळ पोचलो.

परतीचा प्रवास आटोपता घ्यावा अशी अजूनही मनाची तयारी होत नव्हती. म्हणून मग दिल्ली-मुंबई विमानानं यायचं टाळलं. मला दाणकन जमिनीवर आपटायचं नव्हतं. एकदम रोजच्या गर्दीत येऊन हरवायचं नव्हतं. 'वेस्टर्न एक्सप्रेसनं प्रवास करून मी आणखी चोवीस तास प्रवासात घालवले. गर्दी नको म्हणून 'एसी' डब्यातून आलो. मर्यादित जागेत राहून अमर्याद सुख अनुभवायचा शरीराचा सोस सुरू झाल्याचं जाणवलं.

'इंडिया टुडे' वाचीत प्रवास चालू होता. महाराष्ट्रात वादळ झाल्याचं कळलं. आपल्याकडेही कधीमधी वादळ नावाची गोष्ट घडते तर!

दिल्लीत सर्व विरोधी पक्षांच्या लोकांनी लोकसभेचा राजीनामा दिल्याचं कळलं होतं. साठे 'बीजेपी'वाले आहेत हे 'जनता'च्या जोगांना फार

जाणवायचं. आता तोही प्रश्न मिटला. जोग आणि साठे दोघेही राजीनामा देऊन मोकळे झाले होते!

वादळ, विरोधकांचे राजीनामे हे सर्व नेहेमीच्या व्यवहारातीलच; पण क्वचित घडणाऱ्या घटना इथंही घडून गेल्या होत्या.

मुंबई जवळ येऊ लागली तसं उतारूंचं सामान गाडीच्या दरवाज्याजवळ सरकू लागलं. एका गुंड्याभाऊला बराच वेळ लांबून पहात होतो. त्याला उचलून घ्यावंसं वाटत होतं. सामान दरवाज्यापर्यंत आणताना त्याच्या आई-वडिलांना त्याला संभाळणं कठीण जात होतं. मी ही संधी साधली. मदत करतो अशा आविर्भावात गुंड्याभाऊला मी माझ्याकडे घेतलं. गृहस्थ जेमतेम दहा महिन्यांचा असेल. बऱ्याच दिवसांत असा दोस्त भेटला नव्हता!

दादर स्टेशनवर उतरताना हा नवा मित्र माझ्याच कडेवर होता. प्लॅटफॉर्मवर उतरलो. वडील, बायको, भाऊ, मेव्हणे आणि मित्र असा सर्व परिवार माझ्या स्वागतासाठी जमलेला होता. त्यांच्यांत मिसळून गेलो. थोड्या वेळानं लक्षात आलं की गुंड्याभाऊ माझ्या कडेवर नाही. क्षणभर चपापलो. त्याला शोधण्यासाठी साऱ्या प्लॅटफॉर्मवर नजर भिरभिरू लागली.

गुंड्याभाऊ त्याच्या आजीच्या कडेवर मजेत बसला होता. भोवताली त्याच्या आत्या-मावश्या, काका-मामा यांची गर्दी जमलेली होती. तो त्याच्या परिवारात बरोबर पोचलेला होता. मीही माझ्या परिवारात बरोबर पोचलेलो होतो.

एवढी खडतर यात्रा करून मी सुखरूप परत आल्याचा आनंद सर्वांच्या चेहेऱ्यांवर विलसत होता. माझीही अवस्था फारशी वेगळी नसावी. तरीही माझं मलाच सरकून वाटून गेलं :

Probably I went too far !

दोन प्रतिक्रिया

सुरुवातीपासूनच समवयस्कांच्या मृत्यूंच्या उल्लेखांमुळे ह्या निवेदनात चाळिशीला येतानाची जीवनाच्या क्षणभंगुरतेची अस्वस्थ करणारी जाणीव आहे. अतिशय ओघवत्या शैलीतले हे निवेदन बहिर्मुख-अंतर्मुख असे द्विमुखी आहे. वर्णनात्मक चित्रणातही सातत्याने स्वतःच्या आंतरिक अस्वस्थतेचा वेध घेतलेला आहे आणि त्यात एक सूक्ष्म दुखरेपणा आहे. तरीही लेखकाला कायम गुंगारा देत राहिलेले आत्मभान कैलास-मानसाच्या दर्शनामुळे आणि सान्निध्यात अचानक जागृत होते, आणि पुन्हा ते दैनंदिन जीवनात हरवून फक्त खुणेपुरते स्मरणात राहते. ह्या प्रक्रियेत एक अत्यंत तरल आणि हुरहूर लावणारा नेमका सूर आहे.

— दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे

डॉ. प्रदीपचे हे पुस्तक म्हणजे रूढ अर्थाने प्रवासवर्णन नव्हे, तर त्या निमित्ताने अंतर्मुख होऊन केलेले मनाचे व मानवी स्वभावाचे विश्लेषण आहे. येथे कैलास-मानस यात्रेची, भौगोलिक आलेख, दैनंदिनी अथवा व्यावहारिक उपयुक्ततेची माहिती कमीच आढळेल. परंतु तेथील दिव्यतेची अनुभूती मात्र मिळेल.

हिमालयातील यात्रेमध्ये, विशेषतः कैलासमानस यात्रेमध्ये यात्रींचे जन्मांतरीचे ऋणानुबंध जमतात. असेच अतूट नाते १९८९ च्या यात्रेत प्रदीपचे व माझे जमले. अशा परस्परसंबंधांचे चित्र त्याने कुशलतेने रंगवले आहे. सूक्ष्म निरीक्षण व संदेवनशीलता यामुळे त्या यात्रेतील घटना व विलोभनीय निसर्गदृश्ये यांचा प्रदीपच्या मनावर परिणाम होत गेला. जसजसे

यात्रेत पुढे गेलो तसतसे त्याच्या मनाचे अनेक कोपरे उलगडत गेले. अतिउंचीवर होणारे शारीरिक व मानसिक बदल हे त्याने वैद्यकीय शब्दजंजाळ न वापरता स्वानुभवातील घटनांचा संदर्भ देऊन वर्णिले आहेत. कैलास-मानसच्या परिसरात मनुष्याला स्वतःच्या क्षुद्रतेची जाणीव होते, अहंकार गळून पडतो, शास्त्रीय प्रगति-ऐश्वर्य सारे नगण्य ठरते. त्या शुद्ध वातावरणामधील रात्रीचा गडद अंधःकार, चांदण्यांनी भरलेले आकाश, दिवसा दिसणारे गडद निळे-हिरवे-पांढरे रंग, अतीव शांतता, हे सारेच अंतर्मुख करणारे असते. या सर्वांचा छाप प्रदीपच्या संवेदनक्षम मनावर उमटत असे, हे मी त्या यात्रेमधे जवळून पाहिले आहे.

हे पुस्तक प्रकाशित करण्याविषयी प्रदीप नेहेमी बोलत असे; पण ते राहूनच गेले. आता ह्या प्रकाशनामुळे त्याच्या आत्म्यास निश्चितच शांती मिळेल.

— डॉ. सुभाष श्री. काळे, पुणे

REFBK-0029805